

Д. П. Урсу, О. Є. Музичко

ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СХОДОЗНАВСТВА В ОДЕСІ У СЕРЕДИНІ ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ

Історія сходознавства належить до важливих тем у сучасному українському сходознавстві. У цьому переконає велика частка історіографічних статей серед публікацій на сторінках провідного журналу українських сходознавців “Східний світ”. Використання регіонального підходу до вивчення історії науки в Україні дозволяє виявити особливості розвитку сходознавства в різних регіонах України. До головних центрів наукових досліджень України у ХІХ–ХХ ст. належала Одеса. Влада Російської імперії з часів заснування міста розглядала це причорноморське місто як важливий центр поширення свого геополітичного впливу в різні регіони світу, передусім – Балкани, Близький Схід та Кавказ. Крім різноманітних товарів, через одеський порт вирушали на прощу до святих місць Палестини тисячі прочан. У місті було чимало представників східних народів. Зокрема, слід відзначити наявність численної єврейської діаспори, що спонукало наукову громадськість до розвитку юдаїки.

У різний час в Одесі працювали такі визначні вчені, як індологи акад. Д. М. Овсянико-Куликовський, член-кореспондент Імператорської АН О. І. Томсон, мистецтвознавець акад. Н. П. Кондаков і Б. В. Варнеке, єгиптологи О. Л. Коцейовський і С. В. Доніч, гебраїст Й. Л. Клаузнер, а також історики, географи, економісти О. О. Сухов, С. С. Дложевський, М. Ф. Болтенко, Ф. Є. Петрунь, О. О. Рябінін-Скляревський. Зі сходознавчих студій тут починалася наукова кар’єра акад. М. П. Алексєєва, відомого тюрколога В. В. Григор’єва. Багато інших учених цікавилися Сходом, і хоч не залишили визначних праць, проте сприяли сходознавчим студіям, зокрема акад. М. С. Слабченко. Переважно зусиллями цих та інших учених в Одесі інтенсивно відбувався процес інституціоналізації наукового сходознавства, пов’язаний передусім з такими закладами, як Інститут східних мов Рішельєвського ліцею (1838–1854), Новоросійський університет (1865–1920), Одеська філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (1926–1930). Історія цих закладів перебуває в центрі уваги авторів цього дослідження.

Етапи розвитку сходознавства в Одесі збігаються з етапами розвитку сходознавства в Україні загалом. Для Одеси слід виокремити три мегаперіоди: ХІХ ст. – до 1920 року, 1920–1991 років та з 1991 р. у складі незалежної України. У першому періоді варто розрізнити три етапи: 1) перша половина ХІХ ст. – становлення, перевага філологічного напрямку у сходознавстві, зосередження сходознавчих студій винятково в стінах Рішельєвського ліцею; 2) друга половина ХІХ ст. – етап бурхливого поступального розвитку сходознавства, диверсифікація напрямків у стінах Новоросійського університету та низки одеських наукових товариств; 3) перші два десятиліття ХХ ст. – зростання громадської уваги до сходознавства, політизація у зв’язку з революційними та воєнними подіями, криза методології. Неоднорідними є й наступні 70 років ХХ ст., зокрема у 1920-ті – на початку 1930-х років відбулися часткове відновлення потенціалу дореволюційного сходознавства на інших ідеологічних та методологічних принципах, формування радянського сходознавства; 1930-ті – перша половина 1940-х років – фактичне провалля в історії місцевого сходознавства у зв’язку з репресіями та війною, з окремими

епізодичними проявами інтересу до Сходу; друга половина XX ст. – формування традицій сучасного сходознавства, хоча потенціал сходознавства другої половини XIX – 1920-х років так і не було відновлено.

Становлення сходознавства у першій половині XIX ст.

У XIX ст. адміністрація Одеси й увесь Південь України потребували фахівців, добре обізнаних з мовами, звичаями й культурою країн Близького Сходу. Тому генерал-губернатор Новоросійського краю М. С. Воронцов порушив клопотання про підготовку сходознавців у Рішельєвському ліцеї, що згодом був реформований у перший на території Півдня України університет. За новим статутом 1838 року ліцей мав два відділення – фізико-математичне та юридичне, а також Інститут східних мов. За тим же статутом створювалася кафедра східних мов – арабської, турецької і перської¹. У 1838 році в закладі навчалось 280 студентів, а 14 з них вивчали східні мови². Незначна кількість студентів-сходознавців не має дивувати, якщо згадати, що саме тоді в Петербурзькому університеті у славнозвісного арабіста проф. Й. І. Сенковського навчався лише один студент.

Першим кафедрі східних мов очолив В. В. Григор'єв, учень Й. І. Сенковського.

Василь Васильович Григор'єв (1816–1881) – сходознавець. Походив із дворян Владимирської губернії. Закінчив відділення східних мов філологічного факультету С.-Петербурзького університету. Після його закінчення (1834) вступив в Інститут східних мов при Міністерстві закордонних справ для підготовки до кар'єри дипломата, але в 1836 р. перейшов у Професорський інститут. У 1838 р. переїхав до Одеси, де став професором в організованому при Рішельєвському ліцеї Інституті східних мов (до 1844 р.). У 1844 р. повернувся до С.-Петербурга і влаштувався на службу в департамент духовних справ. У 1851 р. переїхав в Оренбурзький край і незабаром дістав посаду начальника прикордонної експедиції, де зосереджувалися справи про відносини з ханствами та керування киргизами. У 1862 р. залишив службу в Оренбурзькому краї, а в наступному році зайняв кафедру історії Сходу в С.-Петербурзькому університеті, що заздалегідь надав йому ступінь доктора східної словесності honoris causa. До цього періоду належать капітальні роботи “Кабулістан і Кафірістан” (1867) та “Східний Туркестан” (1869 і 1873), а також монографія “Про скіфський народ саки” (1871). З 1863-го по 1878 р. був ординарним професором та деканом факультету східних мов С.-Петербурзького університету. Один з організаторів III Міжнародного з'їзду орієнталістів у Петербурзі (1876). Член Паризького та Англійського королівського азійських товариств, Товариства німецьких орієнталістів у Лейпцигу.

На початку свого перебування в Одесі В. Григор'єв відвідав Стамбул – для вдосконалення володіння турецькою мовою. Шість років, проведені в Одесі, були досить плідними для В. Григор'єва. У першому томі “Записок Одесского общества истории и древностей” (1844) надруковано декілька його статей. Одна з них, “О куфических монетах VIII, IX, X и отчасти VII и XI века, находимых в России и прибалтийских странах, как источниках для древнейшей отечественной истории”, не втратила свого значення й дотепер. Сходознавчі статті В. Григор'єва друкувалися і в інших місцевих виданнях, зокрема в “Одесском альманахе” та “Новороссийском календаре”.

1842 року він написав дисертацію “Про вірогідність ярликів, виданих ханами Золотої Орди руським духівникам” і невдовзі здобув вчений ступінь магістра історії³. Крім професора, в Інституті східних мов передбачались старший і молодший учителі. 1840 року ці посади зайняли відповідно Олексій Шутов, абсолювент Казанського університету, та Олексій Алієв, уродженець Дербента⁴.

Важливою передумовою успішного вивчення іноземних мов є наявність необхідної літератури. Тому із заснуванням Інституту східних мов почала працювати сходознавча бібліотека, що складалася з книг, писаних арабською, турецькою та перською мовами (раніше вони зберігалися в основній бібліотеці ліцею). З часом бібліотека збільшувалася

за рахунок нових книг і рукописів; чимало книг привіз і Григор'єв з Туреччини. На час закриття інституту, після 16 років функціонування, сходознавча бібліотека нараховувала близько 800 томів. Пізніше усі книги і рукописи були передані бібліотеці східного факультету Петербурзького університету.

Після від'їзду Григор'єва обов'язки професора східних мов (з лютого 1845 року) виконував В. Н. Кузьмін, теж, як і його попередник, випускник східного факультету Петербурзького університету. У 1851/52 рр. на першому й другому курсах у першому семестрі викладали арабську й перську (1 година на тиждень), а також турецьку (2 години на тиждень) мови. На третьому курсі всі три мови викладалися по 3 години на тиждень. У другому семестрі у зв'язку зі смертю Кузьміна навантаження дещо зменшилося⁵.

У червні 1852 року професором східних мов у Рішельєвському ліцеї став випускник Казанського університету І. М. Холмогоров. Знавець перської та арабської мов, він прославився дослідженням життя й діяльності великого перського поета Са'аді, був професором Лазарєвського інституту східних мов у Москві. Сходом цікавилися не тільки працівники Інституту східних мов, а й деякі викладачі Рішельєвського ліцею. Так, професор загальної історії О. І. Георгієвський, за словами студентів, дуже любив Індію і чи не в кожній лекції згадував Будду, Вішну та інших богів індуїстського пантеону⁶. У видатного сходознавця виріс на початку своєї кар'єри викладач Рішельєвського ліцею, професор богослов'я і церковної історії Порфирій Успенський, який майже 10 років викладав в Одесі, а згодом очолив російську духовну місію в Єрусалимі і тричі відвідував Єгипет. Засновник вітчизняної ефіопістики, він залишив цінні наукові праці про коптів-християн, зібрав унікальну колекцію коптських та ефіопських рукописів. Його наукові розвідки друкувались у працях Київської духовної академії.

З випускників Інституту східних мов найбільш відомий О. Борзенко (1806–1867), уродженець Катеринославської губернії. Після навчання він провів два роки в Туреччині, щоб вдосконалити знання турецької мови. Був перекладачем генерал-губернатора Новоросійського краю М. Воронцова, разом з ним більше 20 років служив на Кавказі. Помирати він повернувся в Одесу. З менш помітних випускників слід згадати К. М. Базілі та А. О. Рафаловича. Перший працював у дипломатичному відомстві, був російським консулом у Лівані та Сирії, збирав матеріали з історії цих країн. 1860 року залишив державну службу й поселився в Одесі, де й помер 1884 року. Видрукував чимало статей у місцевій пресі й фундаментальну працю з історії Сирії⁷. А. О. Рафалович закінчив 1834 року Рішельєвський ліцей, згодом вивчав медицину в Берлінському університеті. З 1841 р. викладав у Рішельєвському ліцеї судову медицину. У 1846–1848 рр. очолив протичумну лікарську експедицію в Єгипет та Сирію. Рафалович залишив низку публікацій з етнографії та соціально-економічних проблем цих країн⁸.

З діяльністю цих осіб пов'язано становлення сходознавства в Одеському товаристві історії і старожитностей, заснованому в 1839 році⁹. На засіданнях товариства виголошувалися, а згодом публікувалися у його "Записках" статті В. Григор'єва, О. Негрі, В. Березіна, О. Борзенка, здебільшого публікації історичних джерел, описів та малюнків предметів, пов'язаних зі східними цивілізаціями. Надважливе значення для становлення сходознавства в Одесі мало заснування нумізматичних та предметних колекцій, зокрема єгипетської, здебільшого шляхом пожертв. Так, у 1843 р. Клод-бей, генерал на службі в єгипетського паші, подарував музею мумію та плиту з Мемфіса, у 1846 р. відомий мандрівник архіандрит Порфирій Успенський – мумію з фіванського некрополя, шість каноп, сувій папірису та ін. предмети¹⁰.

1854 року, в умовах гострої політичної та фінансової кризи, викликаній поразкою Росії у Кримській війні, уряд заклав Інститут східних мов Рішельєвського ліцею. Таким чином, після 16 років успішної діяльності осередок сходознавчої науки на Півдні України припинив існування. Але посіяні ним зерна знань, інтересу до східних народів проросли пізніше, коли в Одесі було засновано Новоросійський університет.

**Піднесення сходознавчих досліджень:
друга половина XIX – перші десятиліття XX ст.**

Основний центр сходознавства Одеси другої половини XIX – початку XX ст., Новоросійський університет, відкрився 1865 року на базі Рішельєвського ліцею. Невдовзі університет став науковим центром, де провадилися серйозні дослідження з історії, мистецтва та мов східних народів. Всесвітньо відомий славіст В. Ягич, професор Берлінського, Петербурзького та Віденського університетів, починав наукову кар'єру в Одесі, де два роки (1872–1874) викладав санскрит. Як згадує Д. Овсянико-Куликовський, йому не пощастило слухати лекції Ягича, оскільки той викладав лише на старшому курсі.

Особливого успіху досяг цей заклад наприкінці XIX – на початку XX ст. в галузі філології, зокрема вивченні санскриту. Цей напрямок сходознавства репрезентують Д. М. Овсянико-Куликовський та О. І. Томсон. Перший не тільки багато років викладав в університеті, а й дістав в Одесі освіту – рік навчався в Рішельєвському ліцеї, потім, після закінчення гімназії в Сімферополі, продовжив навчання в новоствореному університеті. В Одесі Д. Овсянико-Куликовський прожив понад сім років, у стінах Новоросійського університету він сформувався як науковець¹¹.

Дмитро Миколайович Овсянико-Куликовський (1853–1920) – індолог, літературознавець, громадський діяч. Дійсний член Імператорської АН (1907). Походив з роду таврійських землевласників. Його пращур по батьківській лінії був родом з Молдавії і разом із князем Д. Кантемиром у 1711 р. втік до Росії. Дістав маєтності в Слобідській Україні та звання полковника Харківського полку. Мати ученого походила з українського роду Мишковських. Рік провчився в Одесі, в Рішельєвській гімназії, потім переведений до Сімферополя, де в 1871 р. закінчив гімназію. Вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, але захворів і в 1873 р. переведений до Новоросійського університету. Тут на нього найбільший вплив мали філологи професори В. І. Григорович та Л. В. Воеводський. Був залишений для підготовки до професорського звання по кафедрі порівняльного мовознавства, дістав закордонне відрадження на 5 років. У Сорбонні вивчав санскрит, пехлеві (давньооперську мову) та іврит. Під керівництвом А. Бертеня і Ж. Дармстедера займався аналізом стародавніх текстів Вед і Зенд-Авести. Досліджував проблеми генези релігії, міфології, культури Стародавньої Індії. Наприкінці 1882 р. в Московському університеті склав екзамен В. Ф. Міллеру і П. Ф. Фортунатову з санскриту і перської мови, вже в січні наступного року почав викладати санскрит у Новоросійському університеті. Незабаром у Харкові захистив магістерську дисертацію про виникнення і функціонування вахчїчних культів у Стародавній Індії. У 1887 р. в Новоросійському університеті захистив докторську дисертацію “До історії культу вогню в індусів в епоху Вед”. У тому ж році став професором Казанського, а в 1888–1904 рр. – ординарним професором Харківського університету. З 1905 р. на пенсії в Петербурзі, де редагував один з кращих журналів “Вестник Европы” (до 1919 р.).

Високу фаховість Овсянико-Куликовського в галузі індоєвропейського сходознавства та індійської міфології підтвердив успішний захист дисертаційних робіт. 1885 року у Харківському університеті він здобув ступінь магістра порівняльного мовознавства й санскриту, а через два роки, вже в рідному університеті, захистив докторську дисертацію “До історії культу вогню в індусів в епоху Вед” (надрукована в Одесі того самого року). В Одесі Овсянико-Куликовський плідно працював якраз у галузі індології, точніше, міфології та історії релігії. Публікація його наукових праць як в Одесі, так і в столичних журналах зробила українського вченого відомим не тільки в Росії, а й за кордоном. Він започаткував напрямок досліджень, який лише через десятиріччя прославив Мірча Еліаде. Праці Овсянико-Куликовського і з індійської міфології, і з мовознавства актуальні й сьогодні. Хоч він більш відомий як літературознавець і був обраний академіком з історії російської літератури, своїм фахом в автобіографії визнав санскрит.

Десь улітку 1919 року Овсянико-Куликовський повернувся до Одеси. 19 лютого 1920 року історико-філологічний факультет прийняв рішення допустити акад. Овсянико-Куликовського читати лекції у званні приват-доцента¹². Викладав він і після реорганізації університету більшовиками. Помер 9 жовтня 1920 р. в Одесі.

У роки доцентури Овсянико-Куликовського в Одесі кафедрою порівняльного мовознавства і санскриту завідував професор В. І. Шерцль (1884–1896 рр.). Чех за походженням, він дістав філологічну освіту в кращих університетах Європи (Прага, Лондон, Петербург), потім викладав у Харківському університеті. Шерцль двічі виступав опонентом Овсянико-Куликовського: спочатку по магістерській дисертації у Харкові, потім по докторській – в Одесі. Овсянико-Куликовський у спогадах пише, що його опонент і колега був видатним поліглотом, знав багато мов, серед них – китайська, готентотська і навіть воляпюк. У 1896 р. за станом здоров'я Шерцль пішов у відставку, згодом його змінив молодий професор О. І. Томсон¹³.

3 травня 1897 р. на кафедрі порівняльного мовознавства й санскриту Новоросійського університету викладав професор О. І. Томсон, якого можна вважати прямим продовжувачем індологічних студій, започаткованих Овсянико-Куликовським. Обидва змолоду захоплювалися санскритом, любили Стародавню Індію, тільки Овсянико-Куликовський, перейшовши до Харківського університету, став літературознавцем і зажив слави як дослідник російської літератури, а його молодший колега все життя провів в Одесі, займаючись винятково мовознавством. І якщо Овсянико-Куликовський та Кондаков удосконалювалися у Франції й Німеччині, то Томсон за кордоном не навчався. Він, так би мовити, продукт вітчизняної науки¹⁴.

Олександр Іванович Томсон (1860–1935) – мовознавець, орієталіст. Народився в родині німців у Дерпті Ліфляндської губернії. Навчався на східному факультеті Петербурзького університету, де його вчителем був проф. К. Коссович, знавець санскриту, “який із захватом поринав у чарівний світ Стародавньої Індії”. Студіював порівняльне мовознавство в Москві в академіків П. Фортунатова й Ф. Корша, склав там іспит на магістра. 1891 року захистив докторську дисертацію “Історична граматики сучасної вірменської мови”, яка була надрукована і перекладена французькою мовою. З 1910 року – член-кореспондент Академії наук. У 1920–1930-х роках – викладач одеських радянських ВНЗ. Помер в Одесі.

На початку ХХ століття на історико-філологічному факультеті університету та на Одеських вищих жіночих курсах (ОВЖК) запроваджено санскрит та історію Сходу. На ОВЖК Томсон викладав санскрит із травня 1906 року, майже з часу їхнього відкриття. Коли знову обговорювалося питання про викладання санскриту, декан історико-філологічного факультету заявив, що це самі слухачки висловили таке бажання. Томсон вважав, що вивчати санскрит мають усі філологи, і казав, що з курсу порівняльної граматики індоєвропейських мов годі набути належних знань без вивчення санскриту хоча б по одній годині на тиждень. Рада факультету прийняла відповідне рішення¹⁵. Він заснував лабораторію експериментальної фонетики. О. Томсон був автором кількох фундаментальних монографій, серед них “Загальне мовознавство”, що двічі видавалася в Одесі (1906, 1910), кількох статей у престижному німецькому журналі “*Zeitschrift für Slavische Philologie*”.

Поряд з мовознавчим сходознавством у Новоросійському університеті розвивались і інші напрямки: мистецтвознавчий, історико-правовий, історичний, етнографічний.

У 1870–1887 роках доцентом кафедри історії й теорії мистецтва Новоросійського університету, а незабаром – професором працював Н. Кондаков.

Никодим Павлович Кондаков (1844–1925) – історик мистецтва, сходознавець і візантолог. Академік Імператорської АН (1898), член Академії красних мистецтв (1893). Походив з родини кріпаків, відпущених на заробітки. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1865). Потім викладав у гімназії, де сам дістав освіту, а також історію та археологію в школі живопису, скульптури та архітектури.

Відвідав Берлін, Дрезден, Мюнхен з метою вивчення музеїв і міської архітектури. У 1870 р. обраний на посаду виконуючого обов'язки доцента кафедри теорії та історії мистецтва Новоросійського університету. У 1873 р. захистив магістерську, а в 1876 р. – докторську дисертацію на тему: “Історія візантійського мистецтва та іконографії” (видана того ж року окремою книгою).

У 1888 р. Кондаков переведений до Петербурзького університету, де залишає сходознавчі студії і цілком зосереджується на вивченні візантійського та давньоруського мистецтва. Він випустив такі чудові монографії, як “Історія і пам'ятки візантійської емалі” (1892), “Руські старожитності та пам'ятки мистецтва” (6 випусків, 1889–1897), “Пам'ятки християнського мистецтва на Афоні” (1902)¹⁶.

У 1874 р. Н. Кондаков влаштував наукову експедицію в монастирі Грузії, Імеретії, Менгрелії, опублікував статтю про стародавню грузинську архітектуру. Між 1880 і 1886 роками здійснив п'ять подорожей у Туреччину, Грецію, Єгипет і на гору Синай – щоб дослідити християнські старожитності. В Одесі видав чотири книги про архітектуру церков, монастирів і мечетей Константинополя і Синайського півострова. 1881 р. він разом з висококваліфікованим фотографом відвідав монастир Святої Катерини на Синайському півострові, де провели зйомки найбільш прикметних архітектурних пам'яток, що склали альбом із сотні фотографій, випущений в Одесі. Кондаков провадив також археологічні розкопки в Константинополі (1884) та в Єрихоні (1891). Під час останньої подорожі відвідав Ліван, Сирію, Палестину, про що випустив книгу (1904). Як і Овсяннико-Куликовський, Кондаков під час революції опинився в Одесі. Історико-філологічний факультет Новоросійського університету у вересні 1919 року просить академіка Кондакова читати курс лекцій з історії мистецтв, а в грудні – підготувати у весняному семестрі лекції з історії Візантії¹⁷. Але невідомо, чи вдалось одеським студентам слухати столичну знаменитість, яка невдовзі емігрувала.

Становлення кавказознавства в Одесі у 1870–1890-х роках пов'язано з іменем професора кафедри історії руського права юридичного факультету Ф. І. Леонтовича. У 1880-х роках Ф. Леонтович прославився виданням цінних для науковців пам'яток звичаєвого права кавказьких горян – адатів. Він використовував їх у своїх історико-порівняльних дослідженнях з історії руського права. До того ж Ф. Леонтович відомий дослідженнями права калмиків. Студент Ф. Леонтовича, один з провідників українського національного руху А. Синявський написав роботу про гагаузів. З порівняльними дослідженнями пов'язана і поява іншого важливого кавказознавчого історико-юридичного твору пера колеги Ф. Леонтовича по кафедрі В. Сокольського, присвяченого аналізу правотворчості грузинського царя Вахтанга VI.

У 1907–1908 рр. на щойно відкритих Одеських вищих жіночих курсах відомий археолог Е. фон Штерн читав історію Сходу по 1 годині на першому курсі історико-філологічного факультету, а при спеціалізації – на третьому і четвертому курсах по 2 години на тиждень. 1911 року в другому семестрі було по 4 години історії країн Сходу. Цей курс спочатку викладав проф. Штерн, а після його від'їзду до Німеччини – професор Є. М. Щепкін¹⁸. Зберігся короткий конспект курсу Є. Щепкіна, який свідчить про те, що він здебільшого висвітлював історію давнього Ізраїлю. Цій же темі присвячено декілька статей та виступів професора. Торкався він і питань релігієзнавства. На початку 1910-х рр. він виступав з лекціями в Одесі та Миколаєві на теми “Завдання філософії історії”, “Панавилонізм”, “Загадки стародавньої історії Ізраїлю”¹⁹.

Інший представник кафедри загальної історії, спеціаліст з історії західноєвропейської, російської літератури, французького театру, суспільно-політичних рухів І. І. Іванов, захопився сходознавством як аматор. Його публікаціям притаманні яскравий стиль і поверховість. І. Іванов є автором низки компілятивних популярних книжок про різні східні народи: єгиптян, халдеїв та іранців. Під час роботи в Одесі він видав ще дві книги: “Будда і буддизм” (Москва, 1907) і двотомне етнографічне дослідження “Індуси” (Москва, 1905–1907).

Започаткований ще Д. Овсянико-Куликовським історико-релігієзнавчий підхід до вивчення східних цивілізацій був розвинений у більш богословському дусі професором кафедри богослов'я НУ та ОВЖК О. М. Клітіним.

Олександр Михайлович Клітін (1860–1919) – історик релігії та церкви. Народився на Смоленщині у родині священика. У 1880–1884 рр. навчався в Московській духовній семінарії. Після завершення навчання викладав деякий час у цьому закладі. У 1900–1918 рр. читав історико-релігійні та богословські курси на посаді професора богослов'я Новоросійського університету та Одеського вищого міжнародного ін-ту, вчителя Рішельєвської гімназії. Був протоієреєм університетської церкви. Перебував у відрядженнях у Києві та за кордоном. Зокрема, в Києві він працював у бібліотеці Київської духовної академії. Співробітничав в одеській газеті “Русская речь”, низці православних видань.

Головним внеском священика в історичну науку є велика за обсягом узагальнююча праця з історії релігії, що була результатом багаторічної викладацької практики (Одеса, 1910). Критика визнала це видання найкращим тогочасним посібником з історії релігії. На відміну від багатьох подібних видань, курс відзначався ґрунтовним аналізом історичних питань, оригінальністю думок, широтою джерельної та історіографічної бази. Головну увагу він приділив релігіям так званих культурних народів: Давнього Єгипту та євреїв як передвісників християнства. У теоретичному сенсі О. Клітін не був оригінальним – він перебував під впливом видатного німецького історика релігії Макса Мюллера.

З релігієзнавчими дослідженнями мали бути тісно пов'язані філософські, однак знаменитий професор М. Ланге зосереджувався на новій західноєвропейській філософії. Знаємо лише один прояв інтересу до філософії Сходу з боку його учня, що свідчить про громадський інтерес до східної філософії: 22 квітня 1915 р. у великій університетській аудиторії приват-доцент І. М. Малинін (незабаром попечитель Одеської навчальної округи) прочитав публічну лекцію на користь бідних студентів “Філософські шукання Індії”. Лекція мала великий успіх, принісши в касу опікунства про бідних студентів 522 карбованці²⁰.

У 1910-ті роки в Одесі пробуджується інтерес до кавказознавства, стимульований наявністю в університеті великої кавказької діаспори. Це іноді враховували професори при виборі тем для студентських робіт: під керівництвом професора І. Линниченка О. Мдівані написав роботу “Короткий огляд дипломатичних відносин Грузії з Росією у XVI столітті”. Недаремно видатними кавказознавцями стали два випускники НУ – С. Л. Аваліані та Л. М. Меліксет-Беков.

Симон Лукич Аваліані (1881–1922) – кавказознавець. У 1900 р. завершив навчання в Кутаїській гімназії. Вищу освіту здобув у 1900–1904 рр. на історичному відділенні історико-філологічного факультету Новоросійського університету. Навчання завершив із золотою медаллю за твір, присвячений Земським соборам Московської Держави. Вихованець професора І. Линниченка. У 1909 та 1916 рр. безуспішно намагався стати приват-доцентом Новоросійського університету. Викладав у низці одеських чоловічих гімназій. Протягом 1910-х рр. був одним з найплідніших одеських публіцистів (співпрацював з газетами “Одесские новости” та “Одесский листок”, “Новая жизнь”, “Русские ведомости” тощо), відстоюючи ліберальні погляди. Учасник грузинського національного руху. З прихильністю ставився до українського національного руху. Писав численні статті та рецензії у провідних історичних часописах Москви та С.-Петербурга. Був одним з найактивніших членів провідних одеських історичних товариств, учасник археологічних з'їздів, читав численні доповіді в одеських просвітницьких товариствах. Один з організаторів кооперативного руху на Півдні України. У 1916–1918 рр. – приват-доцент Петроградського університету. Там само захистив свою магістерську дисертацію. У 1919–1922 рр. працював професором Тбіліського державного університету та Політехнічного інституту (у 1921–1922 рр. був його ректором). Один з організаторів економіки Грузії на початку 1920-х рр.

Як дослідник селянства на Кавказі С. Аваліані відчував вплив видатного соціолога та правознавця М. Ковалевського. Про це свідчить дарчий напис С. Аваліані на примірнику своєї книги “Крестьянский вопрос в Закавказье”. (Т. I. – Одеса, 1912), який зберігся серед книг бібліотеки М. Ковалевського: “Максиму Максимовичу Ковалевському, учителю та наставникові в галузі наукового пізнання Кавказу, від одного з багатьох ідейних учнів у знак безмежного поклоніння та поваги. С. Аваліані. Одеса 26/II. 1914 р.”. Пізніше, на основі всебічного вивчення робіт М. Ковалевського з історії звичаєвого права народів Кавказу та їхнього глибокого осмислення, С. Аваліані написав велику статтю “Заслуги М. М. Ковалевского в изучении обычного права народностей Кавказа”.

У 1912–1914 рр. С. Аваліані видав в Одесі фундаментальну тритомну працю про селянську реформу в Закавказзі. У 1920 р. в Тифлісі був надрукований IV том дослідження. П'ятий том виданий у Тбілісі через багато років після смерті С. Аваліані. У I томі він висвітлює селянську реформу в Кутаїській губернії, у II – в Менгрелії, Сванетії та Абхазії, у III – в Азербайджані, Вірменії, Ахалцикському повіті та частині Борчалінського повіту, у IV – ліквідацію тимчасовозобов'язаних відносин та історію хизан (“тих, які знайшли притулок”), у V – землеволодіння та землекористування в Карачаї, Чечено-Інгушетії та в Північній Осетії. До написання останніх томів своєї роботи С. Аваліані підштовхнуло завдання особливого Закавказького комітету, створеного Тимчасовим урядом для керування цим регіоном та проведення аграрної реформи. Роботи С. Аваліані ґрунтувалися на маловивчених джерелах з архівів Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, Ради міністрів у Санкт-Петербурзі, опублікованих матеріалах, багато з яких були написані грузинською мовою. Заслугою автора був розгляд інтересів різних груп дворянства, тонкі спостереження щодо орендних відносин.

Симон Лукич підкреслював, що напередодні аграрної реформи кріпаки Грузії та інших регіонів Російської імперії за своїм соціальним станом, по суті, мало чим відрізнялися один від одного. Однак у середовищі грузинських селян зберігалися норми, що йдуть від старого грузинського права – звичаєвого та письмового, – здебільшого у сфері поземельних повинностей. Це вплинуло на характер аграрної реформи у Грузії, зумовивши її певне відхилення від законоположень 19 лютого 1861 р. Він докладно висвітлює діяльність закавказької адміністрації щодо аграрної реформи, функціонування повітових і губернського з'їздів та окремих представників дворянського стану, проаналізував положення затвердженого імператором проекту реформи для Тифліської губернії, позитиви та негативи реформ для селян Східної Грузії.

Закономірно, що історія та побут Грузії викликали в С. Аваліані підвищений інтерес. Зокрема, спираючись на дослідження М. Павлова-Сильванського, він провів порівняльний аналіз інституту феодалного імунітету в Грузії. Автор повністю сприйняв думку московського вченого про те, що феодалізм був явищем загальнопоширеним як стадія соціального та політичного життя. Тому він наполягав, що імунітет у Грузії не був запозичений з Візантії. Аналогії між ними він пояснював загальними умовами розвитку цього явища. С. Аваліані був упевнений, що “дослідження феодалних основ у різних народностей з їхніми індивідуальними особливостями та загальними властивостями (тим більше що феодалізм зароджувався та розвивався не в один і той же час) має величезне наукове значення, адже наближає нас до успішних спроб соціологічних побудов”. Відзначимо, що в сучасній науці віра в універсальність феодалізму втратила колишній авторитет.

Сучасники С. Аваліані загалом позитивно оцінювали його наукову діяльність, особливо її кавказознавчу складову. Декількома схвальними рецензіями на його кавказознавчі роботи відгукнулися грузинські вчені. Найвідоміший з них, О. Хаханашвілі (в російській традиції – Хаханов), зокрема, відзначив, що “внесок Аваліані в ювілейну літературу щодо селянської реформи слід вважати цікавою та корисною роботою”. Ще більш високо С. Аваліані оцінили сучасні грузинські вчені, назвавши його “озброєним енциклопедичними знаннями, невтомним трудівником”, відзначаючи, що його дослідження

“і сьогодні не втратили своєї наукової цінності та залишаються настільними книгами для всіх, хто цікавиться складними питаннями економіки землеробства, землекористування та скасування кріпосного права в Закавказзі”. С. Аваліані визнаний найбільшим фахівцем у галузі аграрних відносин на Кавказі у ХІХ – на початку ХХ століття, а його науковий авторитет названий до сьогодні винятково високим, багато з його висновків та суджень – непорушними та підтвердженими новими дослідженнями.

Визнанням супроводжувався успішний захист С. Аваліані у 1915 р. в Петроградському університеті своєї головної тритомної роботи про селянську реформу в Закавказзі як магістерської дисертації. Російська академія наук та Московський університет нагородили дисертанта схвальними відгуками, а університет – також премією імені Ю. Самаріна. Вершиною успіху було обрання одеського вченого приват-доцентом кафедри російської історії Петроградського університету²¹.

Меліксет-Бек Левон Меліксетович (1890–1968) – кавказознавець. 1908 р. дістав середню освіту в Тифліському реальному училищі. У 1908–1914 рр. мешкав в Одесі. У 1908–1913 рр. навчався на юридичному факультеті Новоросійського університету. Рано розпочав активну наукову та громадську діяльність. Був одним з лідерів вірменської одеської студентської громади. У 1911 р. був обраний у дійсні члени Одеського бібліографічного товариства при Новоросійському університеті. Надрукував багато заміток на сторінках “Известий” цього товариства. На початку 1910 р. обраний у члени-кореспонденти Одеського товариства історії і старожитностей. Також мав тісний зв’язок з Акерманом, де збирав матеріали усної історії, археології. Був членом Всесвітньої ліги есперантистів. Від другої половини 1910-х рр. жив та працював на Кавказі. У 1915–1918 рр. був ученим секретарем редакційної колегії Тифліського вірменського національного товариства. У 1918–1922 рр. був ученим секретарем, головою (1922–1927) Кавказького відділення Московського археологічного товариства. Викладач (1918–1922), доцент (1922–1931), професор (1932–1968), завідуючий кафедрами східних мов та літератури (1930–1933), історії Закавказзя та Близького Сходу (1933–1935), вірменської філології (1935–1968) Тбіліського університету, Тбіліського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна (1954–1960) та ін. вищих навчальних закладів Грузії. У 1936–1940 рр. викладав у Єреванському державному та Бакинському університетах (1935).

Інтелектуальний доробок Л. Меліксет-Бекова складає близько 600 праць вірменською, грузинською, російською мовами, присвячених, головним чином, надзвичайно широкому спектру історії та культури народів Кавказу. В Одесі видані перші фундаментальні праці “З матеріалів для історії вірмен на півдні Росії” (1911), “Юридичне становище верховного патріарха вірменського. Критико-догматичний нарис” (1911), “Велике свято вірменської культури (до 1500-річчя початку вірменського друкарства)” (1913), “Найдавніша Піцунда біля Понту Евксинського” (1915). У Тифлісі видані праці на південноукраїнську тематику: “Вірменські старожитності в Акермані (в Бессарабії)” (1911), “Старовинні вірменські написи в музеї Товариства історії та старожитностей в Одесі” (1912)²².

Розвиток орієнталістики спонукав до пошуку шляхів вдосконалення викладання цієї сфери знань у Новоросійському університеті. У жовтні 1917 року на одному із засідань ради професори розглянули клопотання Бюро Туркестанського вчительського союзу про відкриття при історико-філологічному факультеті НУ кафедри історії Мусульманського Сходу. Ця ініціатива викликала схвалення в членів ради. Проти висловився лише ординарний професор кафедри російської історії НУ І. Линниченко (1857–1926). Він вважав, що в університеті не слід обмежуватися інформуванням слухачів про досягнення науки. Студентів потрібно навчати також загальних та спеціальних методів наукового викладання. Тому університетські кафедри повинні бути забезпечені всіма умовами, які б давали можливість ще в університеті самостійно творчо працювати зі всіма предметами. “Одним з найважливіших джерел вивчення історичних дисциплін є пам’ятники писемності. Перша умова для наукового опрацювання писемних джерел звичайно є

знання мов. Робота з перекладами науковою бути не може. На історико-філологічному факультеті не викладаються семітські та тюркські мови (арабська, татарська, турецька). Практичні заняття з Мусульманського Сходу були б неможливі, оскільки читання джерел мало б не науково-академічний характер, а публічних лекцій для пересічної публіки. Тому заснування спеціальної кафедри історії Мусульманського Сходу – цілковито безцільне з наукового погляду, а тому і даремне”, – зауважував історик²³.

Після Лютневої революції 1917 р. до Новоросійського університету читати курс історії Сходу був запрошений учений-гебраїст Й. Л. Клаузнер, який також викладав на жіночих курсах²⁴. Таким чином, у стінах Одеського університету, в одному з найбільших єврейських центрів Європи, вперше відбулася інституціоналізація юдаїки.

Йосип Львович Клаузнер (Йосиф Гедалія) (1874–1958) – сходознавець, семітолог, гебраїст. Народився у 1874 р. в містечку Олькеники Віленської губ. (Литва) в заможній єврейській родині. Коли йому було 11 років, разом з батьками переїхав до Одеси, де загалом провів 24 роки. Середню освіту здобув в одеській єшиві. 1896 р. (за іншими джерелами – 1897 р.) поїхав до Німеччини, де став студентом Хайдельберзького ун-ту. Вивчав іврит, арабську, ефіопську, сирійську мови, асирійський клинопис під керівництвом відомого сходознавця К. Бецьольда. Слухав лекції видатних вчених свого часу: з філософії – Куно Фішера та Пауля Вензеля, з історії – Еріха Маркса. Закінчив ун-т з відзнакою (1902). Його докторська дисертація вийшла друком у Берліні (1904) і здобула схвальні відгуки корифеїв світової орієнталістики Е. Шюрфа і Ж. Галеві. Продовженням дисертації стала монографія “Історія єврейської месіанології” (1909). З 1903 р. мешкає у Варшаві, редагує науково-літературний часопис на івриті “Хашилоах”, у якому друкує дослідження із стародавньої історії країн Близького Сходу, переклади давніх текстів з арабської та ефіопської мов, розшифровку клинописного надпису царя Ассирії Санхереба з історико-лінгвістичним коментарем. 1907 р. переїхав до Одеси, де вів активну наукову, викладацьку та просвітницьку діяльність. Тут виходять його книги російською мовою з історії, літератури, писемності, філософії: “Еврейская история” (1909), “Происхождение и характер древнееврейской письменности” (1911), “Ново-Еврейская литература” (1912), “Сущность еврейской этики” (1916), “Х. Н. Бялик и трагедия галута” (1917), друкується низка новаторських статей на шпальтах “Еврейской энциклопедии” (СПб.), в яких він починає розробляти ранню історію християнства, котра висунула його в класики біблеїстики. В Одесі він став членом Товариства аматорів єврейської мови, Товариства розповсюдження освіти серед євреїв, Єврейського літературного товариства, виступав із лекціями та доповідями. Брав активну участь у сіоністському русі, був делегатом майже всіх сіоністських конгресів, починаючи з Базельського. Наприкінці 1919 р. емігрував до Палестини, де продовжив наукові дослідження стародавньої історії і культури, став одним із засновників, пізніше – президентом Академії івритської мови, відновив випуск журналу “Хашилоах” (1921–1926). 1925 р. посів посаду завідувача кафедри івритської літератури в Єврейському університеті в Єрусалимі, з 1944-го – кафедри історії Другого Храму. 1946 р. опублікував автобіографію “Шляхом відродження й визволення” (на івриті). У 1947 р. обраний почесним членом Американської академії мистецтв і наук, 1958 р. одержав Національну премію Ізраїлю²⁵.

Слід, втім, зауважити, що саме з огляду на ненормальність пізнього впровадження юдаїки у вищу освіту, ще задовго до появи в університеті Й. Клаузнера, ця дисципліна активно розвивалась у позауніверситетських осередках Одеси. Передусім слід згадати про перебування та працю в Одесі “єврейського М. Грушевського” Ш. Дубнова.

Шимон (Семен) Маркович Дубнов (1860–1941) – історик, громадський діяч. Знання з історії здобув шляхом самоосвіти. Був одним з активних співробітників провідних єврейських російськомовних видань “Русский еврей”, “Рассвет”, “Восход” та ін. З 1903-го по 1906 р. жив у Вільні, а в 1906–1922 рр. – у С.-Петербурзі. У 1906 р. був одним із засновників єврейської народної партії. У праці “Листи про старе та нове єврейство” виклав основи своєї політичної ідеології, так званого “духовного націоналізму”. Виступив із критикою сіонізму, вважаючи, що євреї повинні мати автономні права у країнах розсіяння.

У 1908 р. був одним із засновників Єврейського історико-етнографічного товариства. З 1909 р. видавав у С.-Петербурзі журнал “Еврейская старина”, на сторінках якого публікувались цінні джерела з історії євреїв. Брав участь у написанні фундаментальних видань з історії та культури євреїв “Еврейской энциклопедии” та “Истории еврейского народа”. Негативно сприйняв більшовицький переворот. З 1922 р. жив у Західній Європі, переважно в Берліні. У 1930-х рр. написав одну з видатних мемуарних пам’яток єврейської історії – книгу спогадів “Книга жизни” (3 томи). У 1941 р. вбитий нацистами в Ризі²⁶.

Найважливіший період життя Ш. Дубнова припав на роки перебування в Одесі (1890–1903), де склалась його філософія єврейської історії. В Одесі входив до гуртка видатних єврейських письменників, до якого також належали Менделе Мойхер-Сфорем, Шолом-Алейхем, Ахад-Гаам та ін. Більше 17 видань витримав його підручник з єврейської історії для середніх єврейських шкіл, у тому числі кілька видань було здійснено в Одесі. Брошура С. Дубнова “Про вивчення єврейської історії” (1891) започаткувала модерну наукову єврейську історіографію. Подібно до провідних істориків бездержавних народів кінця XIX – поч. XX ст. (наприклад, М. Грушевського) він намагався створити національну історичну концепцію для єврейського народу. У цій концепції тісно переплітались наукові та суспільно-політичні завдання. Наголошував на необхідності найтісніше пов’язувати історію та сучасність. Основними складовими концепції Ш. Дубнова були думки про пріоритет духовності перед державністю в єврейській історії, зв’язок між історією євреїв у різних регіонах світу, взаємовплив євреїв та устрою держав, у яких вони перебували. На відміну від попередніх єврейських істориків, застосовував до історії євреїв еволюційний соціологічний критерій і бачив у єврействі протягом століть не релігійну групу, а націю. Виступав за необхідність подальшого розширення джерельної бази вивчення історії євреїв.

Окрім нього, низку праць з історії права та культури євреїв надрукували керівники єврейської громади Одеси М. Г. Моргуліс (1837–1912) та С. С. Пен (1864–1925). Випускник юридичного факультету університету Св. Володимира М. Моргуліс належав до типу істориків-ідеологів. Історія для нього була продовженням громадської та публіцистичної діяльності, спрямованої на духовне відродження єврейського народу. Тому, хоча його праці побудовані на аналізі значного джерельного матеріалу, вони не позбавлені тенденційності. Водночас емоційний стиль надавав його історичним працям аналітичності та полемічності, що сприяло розвитку історіографічних дискусій. У 1880-х рр. вперше закликав видати популярну історію євреїв російською мовою. У 1890-х був членом історико-літературної комісії на чолі з С. Дубновим, що готувала переклад скороченого видання історії євреїв Г. Греца. На відміну від С. Дубнова, М. Моргуліс намагався уникати відвертої пропаганди єврейської національної ідеї в історичних працях. Своїм поглядам він надавав зовні безстороннього вигляду, намагався переконувати суто логічними аргументами. На стиль М. Моргуліса-історика вплинув історико-правовий напрямок в історіографії. Сильною стороною праць одеського автора було застосування історико-порівняльного підходу. Історичні праці науковця присвячені біографіям видатних історичних персонажів та соціальній історії євреїв. Він одним з перших дослідив питання про історичне коріння та етапи розвитку єврейської общини – кагалу. На відміну від більшості тогочасних істориків, заперечував міцність єврейського кагалу, його експлуаторську природу.

С. С. Пен – автор суспільно-політичних праць “Єврейське національне самоврядування” (Одеса, 1917), “Російсько-єврейські землеробські колонії” (Одеса, 1892). Співробітничав з С. Дубновим. Декілька праць присвятив популяризації релігійної історії євреїв.

Повертаючись до Й. Клаузнера, зазначимо, що у весняному семестрі 1918 р. він читав курсисткам історію Сходу (2 години), тоді як санскрит (2 години) – професор Томсон. Під час обговорення плану на 1919/20 навчальний рік Й. Клаузнер заявив, що викладатиме історію Сходу (Ассиро-Вавилонія, Ізраїль, Фінікія, Єгипет) по дві години для істориків усіх курсів²⁷.

Когорту сходознавців Одеси напередодні ліквідації Новоросійського університету більшовиками в 1920 р. завершує учень академіка Б. Тураєва О. Л. Коцейовський²⁸.

Олександр Леопольдович Коцейовський (1887–1919) – єгиптолог. Народився в сім'ї присяжного повіреного на Чернігівщині. У 1906–1910 рр. навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету С.-Петербурзького університету. Єгиптологію вивчав під керівництвом найавторитетнішого єгиптолога в Російській імперії проф. Б. Тураєва. Після закінчення університету був залишений на кафедрі східних мов для підготовки до магістерської дисертації. У 1913 р. стажувався в Німеччині, де працював над магістерською дисертацією в семінарі відомого єгиптолога проф. А. Ермана. У Берліні Коцейовський вивчав папірус № 3008 з колекції Королівського музею старожитностей. Великий фрагмент цієї праці було надруковано в “Записках классического отделения Русского археологического общества”. Пізніше в журналі “Христианский Восток” побачила світ ґрунтовна бібліографія творів з історії та мови коптів.

Після повернення з-за кордону в 1914 р. склав магістерські екзамен в Петроградському університеті та дістав права приват-доцента. За рекомендацією Б. Тураєва обраний радою історико-філологічного факультету Новоросійського університету приват-доцентом кафедри загальної історії. У 1915–1919 рр. читав курси з єгиптології, історії Давнього Сходу, історії мистецтва Давнього Сходу, спецкурси “Магомет” та “Єгипетська релігія”. Публікував статті про єврейське питання в Давньому Римі, історію свята Різдва Христового, революції в Давньому Єгипті в “Записках классического отделения Русского археологического общества”, “Гермесе”, “Записках Палестинского общества”, в одеських газетах.

Із записів на лекції студентів історичного відділення ясно, що в 1915–1916 рр. О. Коцейовський читав курс єгиптології (1 година на тиждень) та історію мистецтва Стародавнього Сходу (2 години на тиждень). У наступні роки викладав історію Стародавнього Сходу (загальний курс) і спецкурси “Магомет” та “Єгипетська релігія”. О. Коцейовський провадив інтенсивну науково-дослідницьку роботу, регулярно друкувався в журналах “Христианский Восток”, “Известия Одесского библиографического общества”. 1917 року в “Записках Новороссийского университета” з'явився перший том його магістерської дисертації. Виступав він і з публічними лекціями, як-от: “Життя і діяльність Масперо”, “Падіння єгипетської цивілізації”, “Становище жінки в Стародавньому Єгипті”, “Єврейське питання в римські часи”²⁹. Втім, не всі колеги науковця оцінювали його діяльність однозначно позитивно. У 1918 р. Є. Щепкін вважав, що праці єгиптолога не містять цілісного власного погляду, методологічної школи, присвячені не так історії Давнього Єгипту, як єгипетським та коптським старожитностям і тому не свідчать про вченого як про спеціаліста з історії Сходу загалом³⁰.

Після передчасної смерті О. Коцейовського одеська газета писала, що він був “не от мира сего”, однак архівні документи свідчать про його чіткі й принципові політичні позиції. У власноручній заяві ректору він писав, що не має нічого спільного з більшовиками, анархістами та іншими антидержавними партіями, а завжди був прихильником “правового порядку”³¹.

У жовтні 1919 р. О. Коцейовський поїхав у Харків на захист дисертації. Захист пройшов успішно, але на зворотному шляху молодий магістр тяжко захворів і 16 грудня помер на станції Знам'янка. Сумна звістка надійшла в Одесу з великим запізненням. На засіданні університетської ради 14 лютого 1920 року в. о. ректора помилково заявив, що О. Коцейовський помер 16 січня. Його пам'ять колеги вшанували хвилиною мовчання³².

Поряд з основним осередком свого розвитку, університетом, сходознавство розвивалося, хоч і значно менш інтенсивно, у низці наукових та громадських товариств. Передусім слід згадати про товариства, що були інституційно безпосередньо пов'язані з університетом, зосереджуючись насамперед на наукових завданнях розвитку галузі: Історико-філологічне товариство (1887 рік заснування) та Бібліографічне (1911).

Вивчення розвитку сходознавства в Історико-філологічному товаристві до початку ХХ ст. залишає суперечливе враження. З одного боку, пріоритетним напрямком розвитку товариства в цей час була візантиністика, а відтак території Близького Сходу, які й вивчались багатьма членами товариства в палеографічному, історико-літературознавчому, історико-релігієзнавчому аспектах (Ф. Успенський, О. Кірпічников, О. Доброклонський, О. Алмазов, О. Павловський). З другого боку, власне історії східних народів як самостійному явищу товариство майже не приділило уваги.

Значно виразнішими ця тема та її аспекти були в діяльності Одеського бібліографічного товариства. Левова частка праць на сторінках “Известий” товариства належить перу О. Коцейовського, який був прийнятий у члени товариства 3 жовтня 1915 р. Науковець з незвичною для молодого спеціаліста зрілістю та фаховістю аналізував здобутки та недоліки праць, присвячених історії Давнього Єгипту, не сприймаючи поверхової популяризації (зокрема, він жорстко розкритикував поета К. Бальмонта за неправильні переклади стародавніх текстів).

Не меншу активність як рецензент перекладів та літератури з історії та культури Стародавнього Сходу продемонстрував Д. Ф. Блюменфельд (1892–?), який здобув освіту на історико-філологічному та юридичному факультетах Новоросійського університету (1911–1916). Надалі перебував в аспірантурі при кафедрі енциклопедії права та історії філософії права НУ. У рецензіях науковець відзначав труднощі перекладу з індійської мови, закликав читачів відкрити чарівний світ східної літератури. І все ж найціннішою для розвитку сходознавства була публікація на сторінках “Известий” перекладу книги Лао-Цзи “Про шлях чеснот”, що здійснив у першій половині ХІХ ст. архімандрит Даниїл (Сивіллоу). Рукопис зберігався у зібранні рідкісних книг та рукописів Імператорського Казанського університету. Лише в 1915 році його надрукував в Одесі Іван Замотайло. У 1916 році І. Замотайло доповнив текст Даниїла бібліографічним покажчиком з історії даосизму.

Водночас сходознавство, хоч і меншою мірою, аніж до середини ХІХ ст., продовжувало розвиватися в Одеському товаристві історії і старожитностей (ОТІС). Передусім йдеться про кавказознавство (С. Аваліані, Л. Меліксет-Бек), юдаїку (А. Фіркович), історію кримських татар (П. Юрченко, В. Смирнов) у їхньому історичному, пам’яткознавчому, палеографічному, нумізматичному (О. Блау) аспектах. Поповнювалися й східні відділи нумізматичних та археологічних колекцій музею товариства. У 1894 р. в одеський порт прибули 6 великих ящиків з предметами, знайденими у 1891 р. в тайнику мумій жерців Амона в Єгипті, – 5 саркофагами та близько 45 інших предметів. Опис цих предметів та аналіз їхнього значення здійснив на сторінках одного з томів “Записок” ОТІС академік Б. Тураєв. Це був єдиний випадок появи статті позаодеського, столичного, сходознавця на сторінках одеського наукового видання³³.

Суспільна й культурна атмосфера в Одесі 1900–1917 років сприяла поширенню знань про народи Сходу, їхню історію, культуру та мови. Знаменно, що навіть російсько-японська війна викликала певне підвищення інтересу до ворога. Яскравим прикладом можна вважати замітку автора, що заховався за псевдонімом, в одному з одеських громадських часописів про японську поезію, в якій відзначено її глибину та красу³⁴. Викладачі університету і вищих жіночих курсів виступали з публічними лекціями. Лекції професорів історико-філологічного факультету відвідували студенти й інших факультетів. Серед них Н. Нариманов, у 1902–1908 рр. – студент медичного факультету, а згодом – один із фундаторів радянського сходознавства. Вчені Одеси та місцеві громадські діячі листувалися зі сходознавцями Москви й Петербурга. В Одеському архіві зберігаються листи А. Кримського до Івана Липи за 1892–1898 рр.³⁵, лист Б. Тураєва до проф. І. А. Линниченка від 11.10.1909³⁶.

Зростання інтересу до Сходу на початку ХХ ст. відобразилось у діяльності деяких одеських просвітницьких товариств. 28 лютого 1907 року відомий в Одесі лікар та громадський діяч І. М. Луценко прочитав в одеському українському товаристві “Просвіта”

лекцію на тему “Буддизм і його ідея небуття”. Ще більш яскраво сходознавчий аспект був представлений у лекціях для простолюду, що організовувало наприкінці XIX – на початку XX ст. в Одесі та на Одещині “Одесское славянское благотворительное общество имени святых братьев Кирилла и Мефодия”. Читали їх переважно представники вчительства та духовенства. Лекції охоплювали широку тематику природознавчих та гуманітарних знань. У лекціях з історії та географії, що включали також елементи народознавства, регулярно висвітлювались давня та нова історія Сходу, географія та побут східних країн (перерахуємо назви тем: “Персидський цар Кір”, “Персидський цар Дарій”, “Японія та японці”, “Індія”, “Китай та китайці”, “Єгипет”, “Маньчжурія”). Звіти товариства свідчать, що ці засідання відвідувала досить велика кількість осіб: від 500 до 1000. Звичайно, з огляду на офіційно російський характер товариства та не досить високу фахову підготовку лекторів деякі відомості про ці країни могли мати викривлений характер.

Науковий та суспільно-політичний досвід розвитку сходознавства в Одесі акумулювало Одеське відділення Імператорського товариства сходознавства, що діяло протягом 1916–1917 років. До сьогодні сам факт існування цього товариства майже невідомий дослідникам. Ініціаторами створення товариства були професор НУ правознавець П. Казанський (1866 – після 1945) та журналіст і громадський діяч І. Дусинський (?–1919). Обидва діячі дотримувались радикально панславістських поглядів. Велику частину свого геополітичного трактату “Основні питання зовнішньої політики Росії” І. Дусинський присвятив аналізу перспектив політики Росії на Далекому та Близькому Сході. У цьому контексті він досить докладно проаналізував становище східних народів. Незважаючи на вкрай агресивно проросійський тон трактату, слід зазначити, що автор досить проникливо відзначив основні тенденції сучасного та майбутнього розвитку Сходу. Зокрема, він відзначив посилення арабського світу, Китаю, рух за політичну емансипацію серед африканських народів, велику ймовірність перетворення Японії на потужну національну державу всупереч її експансіоністським планам в Азії. Водночас автор помилився у прогнозі щодо розвитку Туреччини, адже вважав неминучим її повне зникнення як держави. У відповідності до експансіоністських настроїв очільників, члени товариства широко трактували поняття “сходознавство”, включаючи туди історію та сучасне Балкан, Румунії. Разом з тим на засіданнях товариства прозвучали і суто сходознавчі доповіді: О. Коцейовського “Становище жінки в Давньому Єгипті”, “Релігійна сторона влади фараонів та тексти пірамід”, Б. Варнеке “Про новітні успіхи російської археології на Близькому Сході”, М. Осипова “Імператорське православне Палестинське товариство”, М. Усишкіна “Євреї в Палестині”, М. Шифріна “Колоністи в Месопотамії”. Товариство планувало відкрити гімназію, курси та музей сходознавства, але невдовзі зникло у вирі революційних подій³⁷.

Рух назустріч науковців та аматорів, що намітився досить давно, акумулював у собі Одеський народний університет, що діяв у 1917–1920 роках у складі історичної, літературної, філософської, медичної, математичної, громадсько-юридичної (іноді її називали політико-юридичною), природничої, політехнічної, кооперативної, педагогічної та єврейської секцій. Найбільшого ступеня автономії досягла єврейська секція, яку називали навіть “єврейським НУ”. Читані курси переконують у тому, що НУ слід зарахувати до сходознавчих осередків Одеси, який виконував місію поширення знань про Схід серед середньоосвічених верств населення: “Історія давнього світу (Схід та Греція до македонського панування)” – М. Ф. Болтенко та Є. Г. Ланюк; “Історія Ізраїлю” – Й. Клаузнер; “Давній Вавилон та Єгипет, перші мореплавці – фінікіяни та поява арійців у Європі” – вчитель Є. Г. Ланюк; “Єврейська література” – літератор Г. Б. Авербух; “Єврейська філологія” – педагог Н. М. Шульман; “Єврейська мова” – педагог С. К. Фішман; “Давньоєврейська мова та література” – педагог Б. Г. Духовний; “Біблія та біблейська критика та історія євреїв у Східній Європі”, “Історія єврейського національного самоврядування” – педагог Н. Г. Неманов; “Давня історія євреїв” – педагог Б. Г. Духовний; “Історія єврейської культури” – педагог Н. М. Шульман³⁸.

Зі встановленням комуністичної влади у 1920 р. сходознавство в Одесі вступило в нову фазу свого розвитку, зумовленого передусім докорінними змінами суспільно-політичних умов. ВНЗ Одеси (всього 6) злилися в одну вищу школу, в яку увійшов суспільствознавчо-гуманітарний факультет, невдовзі перетворений на Гуманітарно-суспільний інститут. Руйнацію вищої освіти завершив потік неосвіченої пролетарської молоді з фабрик, заводів, майстерень на підготовче відділення (ноль-семестр). Збереглися програми навчання цього “ноль-семестру” – примітивна політграмота на рівні вульгарного марксизму. Водночас, за даними на серпень 1920 р., серед викладачів Гуманітарно-суспільного інституту знаходимо й справжніх учених: Овсянико-Куликовського, Томсона, Дложевського (доцента Київського університету), Оксмана, Гроссмана³⁹.

Радянське сходознавство у 1920–1930-х роках: перерваний зліт

Піднесення сходознавчих студій на Півдні України у другій половині 1920-х років пов'язане передусім з діяльністю Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС). Історія ВУНАС починалася із засідання ініціативної групи 17 червня 1925 р. у тодішній столиці України – Харкові; на ньому було створено організаційне бюро, яке мало розробити необхідні документи. Підготовлений статут нової наукової установи затвердив Наркомат освіти 10 жовтня того ж року. У статуті метою ВУНАС визначалося “всебічно вивчати країни і народи Сходу, а також розповсюдити наукові і прикладні знання про них”. Статут передбачав створення місцевих філій у великих наукових центрах України – Києві та Одесі⁴⁰.

В Одесі осередок ВУНАС оформився на початку грудня 1925 р.⁴¹, а установчі збори відбулися 28 березня наступного року. На них було затверджено правління Одеської філії ВУНАС (ОФ ВУНАС) і керівництво двох відділів: політико-економічного та історико-етнологічного. Головою правління став О. І. Петренко, агент Народного комісаріату закордонних справ в Одесі, його заступником – проф. О. Я. Шпаков, вченим секретарем – Ф. Є. Петрунь. Перше робоче засідання ОФ відбулося 4 квітня 1926 року. На ньому були присутні: дійсних членів ВУНАС – 10 осіб, співстарателів – 3 особи. Були й почесні гості: турецький консул Мунар-бей і німецький консул Дінстман. Присутні заслухали доповідь проф. Ф. Менцеля з Кіля (в 1904–1914 та 1918–1922 рр. жив в Одесі) про підсумки Першого Всесоюзного тюркологічного з'їзду в Баку. На наступному засіданні виступив акад. В. В. Бартольд з доповіддю “Сходознавство в СРФ”⁴². 4 травня у сходознавців Одеси новий гість – голова Всесоюзної наукової асоціації сходознавства, місцевий уродженець, М. П. Павлович (Вельтман). Він розповідав про роботу керованої ним організації і наголосив, що науковці Одеси мають все необхідне, аби вивчати країни Близького Сходу, насамперед Туреччину та Єгипет⁴³.

І справді, вивчення минулого й сучасного Туреччини, її політичного й економічного розвитку, культури й українсько-турецьких взаємин упродовж століть стало пріоритетом у діяльності ОФ ВУНАС. Це впливало, певна річ, і з політичних мотивів. Після візиту до Туреччини української урядової делегації на чолі з М. В. Фрунзе та укладення українсько-турецького договору стосунки між двома країнами стали дружніми. Про це свідчить і те, що в листопаді 1926 р. в Одесі на борту турецького крейсера “Гамідіє” відбулася зустріч наркома у закордонних справах Г. В. Чичеріна з міністром закордонних справ Туреччини. Преса обох країн писала про дальший розвиток політичних, економічних і культурних стосунків. В одному зі звітів ВУНАС (на 1.04.1928 р.) підкреслювалося, що наукова діяльність українських сходознавців “тісно пов'язана з практичними потребами радянського життя, зокрема в галузі зовнішніх економічних взаємин Радянського Союзу – переважно Радянської України – із східними країнами”, серед яких названі Туреччина і Персія⁴⁴. Зв'язки ОФ ВУНАС з дипломатичним відомством не були таємницею: перший її голова був чиновником НКЗС (Народного комісаріату закордонних справ), як і один з наступних – С. І. Боркусевиц, ректор медичного інституту⁴⁵.

Зміцненню зв'язків з Туреччиною та поглибленню наукових досліджень сприяла поїздка делегації українських сходознавців у цю країну, що тривала понад два місяці (жовтень 1928 – січень 1929). До делегації входив і одеський учений проф. О. О. Сухов, який збирав фактичний матеріал з економіки Туреччини. Згодом члени делегації тричі виступали перед одеськими вченими, зокрема проф. Сухов звітував на загальних зборах майже у двадцяти осередках Одеси⁴⁶.

О. О. Сухов, незмінний керівник політико-економічного відділу ОФ, належав до провідних сходознавців Одеси⁴⁷.

Олександр Опанасович Сухов (1881–1944) – географ, сходознавець. Походив з родини медиків: батько був головним лікарем Кронштадтського шпиталю, мати – медичною сестрою. 1900 р. із золотою медаллю закінчив гімназію, вступив до технологічного інституту в Петербурзі. Перебував у лавах соціал-демократичної партії (меншовик), за що був виключений з 3 курсу. Пізніше зазнав арешту та заслання на три роки. Після відбуття покарання виїхав до Німеччини, де в 1911–1914 рр. навчався на природничому відділенні Єнського університету. У зв'язку з початком світової війни був інтернований, потім висланий до Росії. Навесні 1915 р. Сухов склав екстерном державний іспит в Петроградському університеті. Потім вчився на вищих лісогосподарських курсах, дістав диплом інженера-лісовода. Працював за фахом на Донеччині та на Дону. У 1917 р. недовгий час був головою Новочеркаської ради робітничих депутатів від меншовицької партії, делегатом I Всеросійського з'їзду Рад і членом ВЦВК I скликання. Вів непримиренну боротьбу з більшовиками-ленінцями. Із серпня 1917 р. жив в Одесі, де очолював місцеву меншовицьку організацію, редагував газету “Южный рабочий”. Після переходу влади до більшовиків двічі зазнавав арешту, мусив припинити політичну діяльність. До 1930 р. Сухов жив і працював в Одесі, куди повернувся 1934 р. У березні 1938 р. був арештований за звинуваченням у створенні контрреволюційної меншовицької організації та як агент японської та турецької розвідок. Пізніше був підключений до іншої групи арештованих, серед яких була Катерина Грушевська. Засуджений до страти; згодом вирок був замінений на 5 років виправних таборів. Відбував їх у Сиблагу; після звільнення залишився на поселенні в м. Маріїнську Кемеровської обл.

Історико-етнологічний відділ ОФ очолив О. І. Томсон. Він і далі розробляв наукову проблематику східних мов, однак дедалі більший інтерес виявляв до української та російської мов. У 1925–1928 рр. проф. О. Томсон надрукував п'ять статей у престижному німецькому журналі “Цайтшріфт фюр славіше філологіє” і статтю про перську мову в “Доповідах АН СРСР”. Водночас скаржився на брак нової іноземної літератури, що гальмує наукові дослідження⁴⁸. Він взяв активну участь у роботі ОФ ВУНАС не тільки як керівник відділу, а і як лектор та доповідач. У квітні 1928 р. О. Томсон виголосив вступне слово про значення якутської мови в загальній системі мовознавства. У травні 1929 р. правління ВУНАС висунуло українського мовознавця (разом з О. Шліхтером, П. Ріттером та П. Тичиною) на обрання академіком АН України.

Активну участь у роботі як неодмінний учений секретар ОФ ВУНАС брав представник нової генерації учених Ф. Є. Петрунь (1894–1963). Уродженець Подільської губернії, 1919 року закінчив Новоросійський університет і почав досліджувати українсько-турецько-татарські взаємини. Ф. Петрунь працював у наукових бібліотеках Одеси, провадив викладацьку роботу під керівництвом Сухова в Інституті народного господарства. На II з'їзді українських сходознавців зробив доповідь “Ногайці в колоніальній політиці царату”⁴⁹. Вже після війни він подарував університетській науковій бібліотеці 3,5 тисяч книг, серед яких чимало унікальних сходознавчих видань⁵⁰.

До роботи ОФ ВУНАС залучалися і фахівці з історії країн Західної Європи, зокрема професори К. П. Добролюбський та Й. Л. Вайнштейн – обох можна вважати вченими нової генерації. К. Добролюбський навчався в Казанському, Цюрихському (1911–1913) та Новоросійському університетах. Останній він закінчив із золотою медаллю і був залишений для підготовки до професорського звання.

К. Добролюбський розробляв проблеми виникнення ісламу, про що надрукував у журналі “Новый Восток” кілька статей. У доповіді “Старі і нові погляди на проблему виникнення ісламу”, зробленій у травні 1926 р., він піддав критиці концепцію італійського арабіста Л. Каетані. Іслам, сказав доповідач, – це складне релігійно-політичне й культурне явище, важливе для всесвітньої історії, особливо для народів Азії та Європи. При допомозі релігії з роздрібнених арабських племен було створено теократичну державу, вона узаконила для політичних цілей переселення арабів, що відбувалося незалежно від ісламу. Арабські завоювання велися заради грабунку, захоплення людей у полон, розширення території, а не для поширення віри⁵¹.

Фахівець, як і К. Добролюбський, з історії Франції, Й. Вайнштейн вивчав минуле Туреччини за французькими джерелами. Він народився в Бендерах 1894 року, закінчив 1919 року Новоросійський університет. За рекомендацією “червоного комісара” ВНЗ Одеси Щепкіна був залишений при університеті як професорський стипендіат⁵², пізніше викладав в Інституті народної освіти, завідував відділом наукової бібліотеки. На засіданнях ОФ зробив кілька доповідей, зокрема: “Туреччина у старій західноєвропейській літературі”, “Французькі торгові колонії на Леванті за старого порядку”, “Схід у старовинній західноєвропейській літературі”. На з’їзд українських сходознавців готував огляд “Тюркський Схід у бібліотеці Воронцова”⁵³. У квітні 1927 року сходознавці Одеси підтримали клопотання Й. Вайнштейна про відрядження до Франції і водночас доручили підготувати доповідь про діяльність сходознавчих установ у Парижі. Й. Вайнштейну вдалося здійснити поїздку, хоч і власним коштом; у Парижі він провів майже два місяці (серпень – жовтень 1927 р.)⁵⁴.

У лютому 1927 р. членом-співстарателем ОФ ВУНАС став Сергій Доніч. Він постійно відвідував засідання історико-етнологічного відділу, вражаючи колег феноменальними лінгвістичними здібностями.

До роботи одеських сходознавців долучалися кращі наукові сили міста: історик України М. Є. Слабченко, обраний 1929 р. дійсним членом ВУАН, знавець економічної історії Півдня України С. Я. Боровой, археологи М. Ф. Болтенко і С. С. Дложевський, архівіст О. О. Рябінін-Скляревський, мистецтвознавці Б. В. Варнеке та М. Г. Оксман. М. Слабченко підготував до виступу в ОФ ВУНАС доповіді “Проблеми сучасної Албанії” і “Впливи турецького права на земельні відносини у Вольностях запорозьких”⁵⁵. Варто згадати й нетривалу діяльність ученого з літературознавчої компаративістики, майбутнього академіка М. П. Алексєєва, який 1927 року залишив Одесу. На засіданні ОФ він доповідав про витоки кавказьких оповідань Марлінського – короткий зміст доповіді зберігся в паперах ОФ ВУНАС⁵⁶.

Маючи кваліфіковані кадри, ОФ ВУНАС п’ять років успішно провадила науково-дослідну й організаційну роботу. Влаштовувалися обговорення різноманітних доповідей, зустрічі з культурними діячами країн Сходу, з мандрівниками, з дипломатами, що перебували в Одесі (консульства Туреччини, Німеччини, Японії, Італії), велася популяризація знань про східні народи серед населення. У січні 1928 р. в Одесі перебував індійський революціонер Н. Тагор, який виступив перед сходознавцями з промовою про англійський імперіалізм в Індії. Чудові вірші іншого індійця – Р. Тагора перекладав українською харківський індолог П. Ріттер, занесений до списку комісії по вивченню Сходу при УАН під головуванням А. Кримського (1931–1932 рр.) як пенсіонер, що мешкає в Одесі. Коли він приїхав сюди і скільки часу перебував, з’ясувати не вдалося.

У лютому наступного року напрочуд теплий прийом було влаштовано П. К. Козлову, який щойно повернувся з експедиції в Монголію. Його розповідь супроводжувалася книжковою виставкою “Центральна Азія в дослідженнях Козлова та його російських попередників”⁵⁷.

При ОФ було створено бібліографічну комісію, що готувала картотеку публікацій з історії, економіки та культури Сходу. Поступово назбирувалася сходознавча бібліотека, що починалася з 281 книги, до яких згодом надходять книжкові подарунки від німець-

кого та японського консульств. Кількість книг і журналів на жовтень 1928 року досягла 1242 одиниць. У звіті тодішнього правління йдеться: “В Одеській філії налічується 51 дійсний член ВУНАС і 42 членів-співстарателів. Дійсні члени – це переважно викладачі одеських вузів, всього їх 43: з Інституту народного господарства 13, з Інституту народної освіти 17” (решта – з інших установ). Із загалу одеських сходознавців лише 14 були членами більшовицької партії. Певно, саме в цьому коренилася небезпека для сходознавців, оскільки суцільна примусова “марксизація” науки набувала дедалі більшого розмаху. У звіті відзначалося, що основний напрямок роботи ОФ – дослідження можливостей торгівлі України, експорту її товарів на східні ринки. На терені історії більша розмаїтість, але зусилля науковців зосереджені на історії тюркських народів і греко-іранського світу⁵⁸.

Щодо просвітницької роботи, то сходознавці Одеси не тільки регулярно виступали на підприємствах та в установах міста, а й виїздили в райони Півдня України. Так, проф. Сухов і його аспіранти їздили з лекціями в Миколаїв і Вінницю. У червні 1930 року Сухов відвідав Кривий Ріг, Нікополь, Запоріжжя, Херсон і Дніпрельбуд, де виголосив 10 доповідей, присвячених Сходу, перед аудиторією близько 5 тисяч осіб⁵⁹.

Варто згадати й про те, що, коли до Одеси дійшла чутка про намір відкрити в Україні Інститут сходознавства, місцеві вчені запропонували обрати для нього саме Одесу. У листі, надісланому в центр, писалося: “...було б раціонально і правильно відкрити цей інститут в Одесі. Одеса має географічні та топографічні переваги, яких не мають інші міста України. Одеса найбільше та найвпорядкованіше місто України, важливий торговельний центр, де перебувають також і консули і представники східних держав, яких немає ні в Харкові, ні в Києві”. Окрім цього, мовилося, що Одеса має необхідну літературу й кваліфіковані кадри. Звернення закінчувалося мінорною нотою: “Якщо цей інститут неможливо створити в Одесі, то принаймні слід заснувати факультет сходознавства при Інституті народного господарства”⁶⁰. Ця украї слухна пропозиція й досі актуальна.

Проте діяльність ОФ ВУНАС мала не лише світлі сторони. Як відомо, наприкінці 1920-х років марксистське мовознавство підхопило лженаукову теорію акад. М. Я. Марра; були її пропагандисти й серед одеських сходознавців. Виступаючи в Київській філії ВУНАС у червні 1928 р. з доповіддю “Яфетична теорія в системі сучасного мовознавства”, одеський професор С. Дложевський дійшов фантастичного висновку: “...ставлячи умови розвитку мови в безпосередню залежність від виробничих стосунків, яфетологи приходять до думки, що при певній ґрунтовній зміні виробничих стосунків можуть створити умови для утворення єдиної людської мови в майбутньому”. Незгодним він заявив, що яфетологія – зовсім молода наука, тож критикувати цю теорію ще передчасно. Слід додати, що цю доповідь Дложевський раніше зачитав в ОФ. У Києві погляди Марра пропагував проф. М. Грунський, а в Харкові – О. Державін, який ще навесні 1926 р. виступив із доповіддю “Яфетидологія та її теоретичні підвалини”⁶¹.

Окрім головного центру сходознавства в Одесі у 1920-х роках ОФ ВУНАС, подібну, хоч і менш масштабну функцію виконували навчальні заклади, правонаступники Новоросійського університету: Одеський інститут народної освіти (ОІНО) та Одеський інститут народного господарства (ОІНГ), тісно пов’язані з Асоціацією своїм кадровим складом, адже майже всі члени Одеської філії належали до викладацького чи аспірантського складу цих закладів.

Передусім в ОІНО розвивалася юдаїка – завдяки існуванню єврейського відділу факультету соціального виховання, генетично пов’язаного насамперед з відповідним відділом Народного університету. Історичний напрямок юдаїстичних студій тут презентував Яків Мерзон, який мав на початку XX ст. короткотривалий досвід навчання на С.-Петербурзьких курсах сходознавства. Надалі він присвятив себе викладацькій, а ще більше – політичній діяльності в лавах лівого руху. З 1911 р. до початку 1920-х рр. проживав у Палестині, опублікував низку брошур, які поширювалися серед євреїв Палестини.

На початку 1910-х рр. написав на їдиш підручник з єврейської історії. Найбільшою працею є дослідження історії суспільного життя Палестини у ХІХ – на початку ХХ ст., написане з комуністичних позицій. Від серпня 1924 р. проживав та викладав в Одесі. В ОІНО викладав історію революційного руху на Заході та історію євреїв. У 1927–1928 рр. очолював історичний напрямок семінару підвищеного типу з історії єврейської культури. Разом із М. Слабченком очолив підсекцію історії євреїв при Одеській секції соціально-економічної історії України⁶². Аналогічні курси в ОІНО викладав А. Бужевич, низка викладачів читали курси єврейської культури та мови⁶³.

В утвореному на базі юридичного факультету Новоросійського університету ОІНГ саме ці аспекти сходознавства дістали закономірний імпульс для розвитку. На початку 1920-х рр. курс із державного права країн Близького Сходу читав видатний кавказознавець, тривалий час професор Університету Св. Володимира, Соломон Єгізаров. Наукова спадщина дослідника містить праці з теоретико-правових питань, етнографії кавказьких народів (вірмен, курдів, азербайджанців) та праці з історії права. Головну увагу він приділяв дослідженню історії селянської общини та інших форм суспільних організацій, здебільшого міських цехів⁶⁴.

У грудні 1926 р. Наркомат освіти України прийняв рішення створити секцію сходознавства при науково-дослідній кафедрі світового господарства ОІНГ на чолі з О. Суховим. Пізніше у звіті він писав, що кафедра почала діяти в січні 1927 р. і має вивчати народне господарство насамперед Туреччини, а також країн Арабського Сходу й Персії. За кілька років існування кафедра мала аспірантів, які спеціалізувалися на вивченні економіки вказаних регіонів. Архіви зберегли чимало документів про те, як дбав науковий керівник про добробут своїх учнів, про їхнє наукове зростання⁶⁵. Двоє аспірантів О. Сухова (І. І. Ландо та О. М. Смирнов) у 1930 р. були переведені до Харкова в Інститут сходознавства. Доля першого невідома (можливо, загинув під час репресій), а О. Смирнов повернувся до Одеси і тривалий час був деканом географічного факультету Одеського державного університету (ОДУ).

В ОІНГ професор О. Сухов читав курс економічної географії Далекого Сходу та індо-малайського комплексу. Крім лекцій, він організував “семінар підвищеного типу” зі сходознавчим ухилом для студентів старших курсів⁶⁶. Колишній аспірант О. Сухова доц. Є. Шпрабштейн згадує, що лекції проф. Сухова відзначалися змістовністю, глибиною і викликали незмінний інтерес – аудиторії завжди були переповнені. У звіті за 1927 р. О. Сухов писав, що для всіх студентів ОІНГ прочитав лекцію “Сучасна Хіна”, яку прослухали майже 500 осіб⁶⁷. Наступного року в Харкові з’явилася його книжка “Далекосхідний велетень”. О. Сухов багато друкувався і в Одесі, і в Харкові. У журналі “Східний світ” він надрукував 6 статей і рецензій, на обох з’їздах українських сходознавців (у 1927 і 1929 рр.) виступав із доповідями.

Водночас слід зазначити, що праці О. Сухова та його школи хибують на компілятивність, на примітивні ідеологічні штампи; одеські вчені 1920–1930-х років (окрім О. І. Томсона) східними мовами не володіли, новітня наукова література з-за кордону надходила нерегулярно або й зовсім не надходила, і відтак Україна поступово ізолювалася від світової науки.

Та, попри численні посилання О. Сухова на класиків марксизму-ленінізму, комуністична влада ставилася до нього підозріло. Про це свідчать таємні політичні характеристики з боку адміністрації ОІНГ. У звіті 1929 р. відзначалося: “Сухов – відомий меншовик, талановитий популяризатор і викладавець... його марксизм – меншовицький. Користується авторитетом серед студентства як талановитий викладач”. Наступного року характеристика більш загрозлива: “Чіткості класово-пролетарської лінії не має”⁶⁸. Восени 1930 р. Сухов мусив залишити Одесу і переїхати до Новосибірська; 1934 р. він повернувся до Одеси й очолив кафедру фізичної географії у відновленому університеті.

До менш помітних осередків, хоча й теж дуже значимих для розвитку сходознавства, слід зарахувати Одеську центральну наукову бібліотеку та Археологічний музей. Лише

епізодично сходознавчі сюжети траплялися в діяльності Одеського комісії краєзнавців при ВУАН⁶⁹. Додатковий поштовх до подальшого вивчення східних пам'яток в Археологічному музеї дало надходження до його колекції у 1923 р. предметів з Новоросійського університету, зібраних А. А. Рафаловичем. Головними спеціалістами-сходознавцями в бібліотеці та музеї були С. Боровой та С. Доніч.

С. Боровой фактично був останнім в Одесі носієм традицій дореволюційної юдаїки, які у своїх працях він намагався “одягнути у марксистські шати”. Окрім історії євреїв в Україні, він цікавився палеографічними та книгознавчими аспектами.

Особливо важливою є роль С. Доніча – довгий час завідуючого відділом Стародавнього Сходу в Археологічному музеї (1927–1941).

Сергій Володимирович Доніч (1900–1958) – сходознавець, єгиптолог. Народився 1900 р. в Азербайджані, в сім'ї переселенців з України. Змалку мав потяг до східних мов. Шляхом самоосвіти здобув знання з англійської, арабської, польської, німецької, французької, молдавської та інших мов, всього близько двохсот. Середню освіту дістав у Кам'янець-Подільській класичній гімназії. У 1920–1922 роках навчався на фізикоматематичному факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету. З 1923 р. переїжджає до Одеси, де до 1936 р. працює в астрономічній обсерваторії на посаді молодшого астронома. Від травня 1948-го до грудня 1950 р. працював в Одеській науковій бібліотеці, склавши опис і розкривши зміст близько ста рукописів на десяти східних мовах, деяким з них дав докладний філологічний та історичний коментар, визначив китайські ксилографи й один китайський рукопис. 1 грудня 1950 р. був звільнений з роботи. Автор близько 20 наукових праць. Помер 26 грудня 1958 року⁷⁰.

Вже в 1923–1924 рр. С. Доніч розбирав східні рукописи в бібліотеках Одеси. Найплідніший період діяльності С. Доніча на ниві східного мовознавства припадає на 1927–1930 рр., про що свідчить його науковий звіт⁷¹. В Археологічному музеї він виявив і описав у формі каталогу найбільше в Україні зібрання єгипетських старожитностей (644 одиниці), описував, за його власними словами, в одеських бібліотеках і перекладав з арабської, турецької, камбоджійської мов. Про працю С. Доніча на терені єгиптології схвально відгукнулися акад. В. В. Струве і проф. І. Д. Фліттнер. “Його праця дала нам найбільше задоволення, – писали вони 25.07.1928 р. – Ми вражені тією енергією, витримкою і працездатністю людини, яка самотужки спромоглася дати таку ретельну, таку солідну наукову працю”⁷². Наступного року С. Доніч місяць працював в Ермітажі. Праці його знали й за кордоном. 1932 р. він дістав схвальну рецензію професора Ліверпульського університету Т. Е. Піта, якому надіслав написану англійською монографію “Порівняльний словник давньоєгипетської та арабської мов зі вступом у вигляді дисертації” (майже 300 стор. машинопису). Словник цей рецензувався також в Оксфорді та Берліні.

Великий науковий інтерес становить не підписаний рукопис “О некоторых особенностях египетского письма”, що зберігається у фонді Одеського товариства історії та старожитностей⁷³. На нашу думку, він належить С. Донічу і є підготовчим матеріалом до дисертації. Праця присвячена вокалізації, тобто відновленню голосних, у єгипетській писемності, чим С. Доніч займався все життя.

Загалом поступальний розвиток сходознавства у 1920-х роках, що мав вигляд спроби синтезу дореволюційних традицій та політекономічного, часто декларативно марксистського підходу, був штучно зупинений шляхом репресивної політики комуністичної тоталітарної влади.

Попри прагнення одеських сходознавців “идти в ногу со временем” і неухильно дотримуватися партійних директив, ситуація погіршувалася. Вже 21 квітня 1930 р. на засіданні правління ВУНАС заступник її голови О. Гладстерн повідомив про реформу сходознавчої справи в центрі СРСР, про заснування Товариства сходознавців-марксистів. В Україні організація пройшла перший етап, заявив він. “Наявність марксистських сил, що згуртувались протягом останніх 4 років, з одного боку, та потреба

рішучої боротьби за марксистські шляхи в галузі сходознавства без примиренства та поступок немарксистським течіям, з другого боку, ставлять у порядок денний питання про заснування Українського товариства марксистів-сходознавців замість існуючої Асоціації⁷⁴. Останній протокол засідання ОФ (№ 38) датований 26 вересня 1930 року. Створений ліквідаційний комітет діяв до січня наступного року.

Одночасно з ліквідацією ВУНАС та її ОФ посилюється переслідування окремих учених-сходознавців: арешт Ф. Петруня і пізніше О. Сухова, звільнення з роботи мовознавця О. Томсона. Разом з Ф. Петрунем було заарештовано четверо його колег. Ще раніше опинився у в'язниці працівник публічної бібліотеки М. Г. Оксман, звинувачений в антирадянській пропаганді, у лютому 1931 року його засуджено на 10 років концтаборів. Позбувся роботи історик-архівист О. О. Рябінін-Скляревський. Та найпершою жертвою нової хвилі терору став український історик М. Слабченко, щойно обраний академіком. Його заарештували ще 20 січня 1930 року по дорозі з Києва до Одеси, а у квітні засудили до 6 років позбавлення волі. Так сумно завершився нетривалий період в історії української науки, який академік О. Прицак слушно назвав "золотою добою"⁷⁵.

Перебування на менш помітних посадах бібліотечних та музейних працівників дозволило згаданим С. Боровому та С. Донічу в несприятливих умовах продовжувати попередні напрацювання. У 1930-х роках С. Боровому вдалося зберігати традиції юдаїки в Одесі, підготувати низку праць з історії єврейсько-українських зв'язків і навіть захистити дисертацію про історію єврейської громади в Україні. Однак більшість його задумів та праць залишились нереалізованими через цензуру⁷⁶. У відновленому 1934 р. в Одесі університеті сходознавчі дослідження не були пріоритетним напрямком. С. Доніч один рік викладав на посаді доцента кафедри стародавньої історії (1936–1937) історію Стародавнього Сходу й латину. У цей час він активно готував дисертацію "Система огласовки в древнеегипетском языке" (12 друк. арк.), завершену вже в післявоєнні роки. Попередньо вчений доповів тези дисертації в Інституті мовознавства ім. Марра в грудні 1938 року. Рукописний фонд Одеського археологічного музею цю працю не фіксує, але зберігає численні рукописи, чернетки статей і листування С. Доніча 1928–1945 рр., зокрема два рукописи на 123 і 48 стор. машинопису з численними розшифрованими ієрогліфами, майстерно зроблений каталог єгипетських старожитностей з 23 фотографіями⁷⁷.

Наприкінці 1930-х років кафедрою історії СРСР ОДУ завідував А. В. Фадєєв (1908–1965), автор праці "Абхазия в первой четверти XIX в." у першому томі "Трудов" ОДУ 1939 р. видання, яке фактично стало завершальним акордом у ланцюгу кавказознавчих традицій Одеси.

Роки війни глибоко негативно вплинули на становище одеської науки загалом та сходознавства зокрема, призвівши до втрат у сходознавчих колекціях бібліотек та музеїв, зосередження науковців передусім на проблемі виживання тощо. Проте і в цих умовах удар по сходознавству був дещо амортизований завдяки науковому фанатизму небагатьох осіб, серед яких, безумовно, перше місце слід відвести С. Донічу. З початком війни С. Доніч був мобілізований, але невдовзі потрапив у полон, утік і повернувся до Одеси. Він знову влаштувався до штату співробітників археологічного музею на посаду завідуючого відділом єгипетських старожитностей та керівника нумізматичного відділу. 1943 р. закінчив філологічний факультет університету, знову відкритий румунською адміністрацією. У цей час він продовжував дослідження щодо зв'язку єгипетської писемності з давньосемітською мовою.

Попри несприятливі воєнні обставини, прояви сходознавчих студій в окупованій Одесі пов'язані не лише з С. Донічем. Так, декан юридичного факультету І. Фаас прочитав у 1943 році на науковій сесії університету доповідь на тему "Договор морской перевозки в греко-римском Египте"⁷⁸.

Таким чином, розвиток сходознавства в Одесі відбувався досить складним, не лише суто поступальним шляхом, відбиваючи всю неоднозначність різних історичних епох.

Найбільшого розвитку в Одесі сягнув філологічний напрямок сходознавства. В історичному напрямку можна виокремити соціологічний, історико-правовий та історико-релігієзнавчий аспекти. Як відображення попиту знань про Схід, загалом зростання значення східної цивілізації у світі слід сприймати зростання сходознавчого сегмента у популярних лекціях. Значний удар по потенціалу сходознавства був завданий у радянські часи, коли фактично зникли релігієзнавчі аспекти, біблеїстика та ін. Основна увага одеських вчених була спрямована на Близький Схід, а країни Далекого Сходу нечасто потрапляли у поле їхніх наукових інтересів. Загалом, одеським сходознавцям не вдалося утворити стабільні наукові школи у вивченні певних аспектів сходознавства. Попри це, в Одесі працювала низка яскравих, навіть знакових для розвитку сходознавства, і не лише в Україні, постатей, що дозволяє твердити про одне з провідних місць Одеси в історіографії цієї наразі дуже актуальної і перспективної теми.

Сходознавство в середині – другій половині XX ст.

У перше післявоєнне десятиліття становище сходознавства в Одесі було чи не найтяжчим за останні сто років. Єдиним осередком, де ледь жевріла орієнтальна наукова думка, залишався Археологічний музей з його величезними скарбами історичних пам'яток Стародавнього Єгипту. Хоча С. В. Доніч після звільнення з в'язниці в листопаді 1946 р. прожив ще багато років, повернутися до своєї улюбленої справи йому не дозволили. Єгиптологічну традицію, започатковану О. Л. Коцейовським і розвинуту в 1930-ті роки С. В. Донічем, продовжила Н. Г. Доконт.

Ніна Григорівна Доконт (1922–1991) закінчила в 1947 р. ОДУ, після чого працювала в Археологічному музеї. З 1965 р. вона – старший науковий співробітник, завідує Єгипетським залом, пізніше керує відділом “Золотої скарбниці”. Авторка 11 публікацій, які мають переважно описовий та оглядовий характер.

Стан справ в ОДУ був ще гіршим, оскільки після занепаду 1930-х років, спричиненого згоранням сходознавства, репресіями вчених і катастрофічними наслідками війни, наукові дослідження в цій галузі припинилися, Одеса залишилася без учених-сходознавців, східні мови не викладалися в жодному навчальному закладі. Нормативний загальний курс історії країн Азії та Африки на історичних факультетах ОДУ і педагогічного інституту⁷⁹ читали люди без належної фахової підготовки. Слід визнати, що й надалі орієнталісти з'являються в стінах університету лише епізодично, час від часу.

Однак поволі та з великими труднощами становище дещо покращало. Першим викладачем в ОДУ, який самотужки добре оволодів лекційним курсом з історії Азії та Африки, став І. Д. Головка. Його біографія характерна для учених тієї драматичної епохи⁸⁰.

Іван Данилович Головка (1920–1964) – історик-античник, доцент. Уродженець Полтавської губернії. У 1938 р. вступив на історичний факультет ОДУ. Прочився тільки два курси, бо в листопаді 1940 р. був мобілізований. Прослужив 18 місяців на західному кордоні. У червні 1941 р. опинився в полоні. Перебував спочатку в таборі у Східній Пруссії, потім був покараний за спробу втечі і відправлений до Бухенвальда. Після звільнення й демобілізації продовжив навчання в ОДУ. Диплом історика здобув лише в 1947 р. Наступного року вступив до аспірантури. Науковим керівником був проф. А. Г. Готалов-Готліб, енциклопедично освічена людина. Дисертація Головка на тему “Римсько-парфянські політичні взаємовідносини в I ст. до н. е.” була захищена 1952 року в ОДУ. Для її написання автор опрацював значний обсяг фахової літератури російською та німецькою мовами; джерелами стали праці античних авторів Аппіана, Страбона, Цезаря, Цицерона, Тита Лівія, Плутарха, Діона Кассія, Йосифа Флавія, Светонія тощо. Відсутність східних джерел примусила автора розглядати стосунки між Римом і Парфією лише з одного боку. І хоча Головка, як правовірний марксист, критикує німецьких учених за “романоцентризм”, його праця хибує якраз на це.

Науковий доробок І. Д. Головка незначний, але тогочасні студенти, в тому числі один з авторів цієї студії, пам'ятають його як прекрасного лектора й педагога, який

читав курс афро-азійської історії логічно, чітко, доступно і до того ж – чудовою українською мовою.

Після смерті І. Головка минуло майже 10 років, протягом яких історію країн Азії та Африки викладали люди без фахової підготовки. Лише в 1970-ті роки в ОДУ з'явилися науковці-орієнталісти. Першою ластівкою стала Лідія Віталіївна Нікуліна (1941–2005). Вона закінчила філологічний факультет і курси іноземних мов ОДУ, після чого була відряджена до Індонезії, де працювала перекладачкою. Там почала вивчати етнічну історію, звичаї та обряди даяків острова Калімантан (Борнео) безпосередньо шляхом польових досліджень. Ця новаторська робота зустріла підтримку в Інституті етнографії ім. М. М. Міклухо-Маклая АН СРСР з боку видатного фахівця з етнографії та антропології Південно-Східної Азії проф. М. М. Чебоксарова (1907–1980). Він запросив Л. В. Нікуліну до аспірантури і став її науковим керівником. У 1969 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему “Основні етапи етнічної історії даяків острова Калімантан (Індонезія)”.

З 1973-го по 1981 р. Л. В. Нікуліна працювала доцентом історичного факультету ОДУ, викладаючи загальний курс історії країн Азії та Африки. Її ґрунтовні наукові розробки публікувалися в провідному фаховому журналі “Советская этнография”, в академічних збірках “Етнічна історія та сучасний національний розвиток народів світу” (1967), “Роль традицій в історії Китаю” (1968), “Епіграфіка Східної та Південно-Східної Азії” (1972), “Малі народи Південно-Східної Азії” (1982), “Календарні звичаї та обряди народів Східної Азії (два випуски – 1985, 1989). Нікуліна також виступала з доповідями на міжнародних конференціях, зокрема на XIV Тихоокеанському конгресі” (1979)⁸¹. Після від'їзду з Одеси працювала ст. науковим співробітником Інституту етнології та антропології РАН. Померла Л. В. Нікуліна в Амстердамі.

1976 року на історичному факультеті ОДУ вперше в його історії з'явився фахівець у галузі африканістики. Ним став Д. П. Урсу, який здобув освіту в ОДУ і в Московському інституті іноземних мов (зараз – Московський державний лінгвістичний університет). 1972 року він був відряджений на викладацьку роботу до Республіки Малі, де протягом 4 років виконував обов'язки професора Вищого педагогічного інституту (зараз – Національний університет Малі) в столиці країни Бамако. Тут Д. П. Урсу розпочав наукові дослідження в галузі африканської історіографії. Після повернення 1976 року до Одеси його було обрано завідувачем кафедри нової та новітньої історії, де працював 10 років. Фахову підготовку африканіста він завершив у 1979–1980 рр. у Парижі, в Центрі африканських досліджень Сорбонни.

Відразу після повернення з Франції Д. П. Урсу закінчив роботу над докторською дисертацією про генезу та еволюцію національної історіографії в країнах Тропічної Африки. Науковим консультантом став патріарх радянської африканістики, вчений зі світовим ім'ям академік Д. О. Ольдерогге. 1983 року у видавництві “Наука” (Москва) вийшла друком монографія Д. П. Урсу “Сучасна національна історіографія країн Тропічної Африки, 1960–1980”, а вже в січні 1985 р. відбувся її прилюдний захист в Інституті сходознавства АН СРСР. Опоненти підкреслювали, що ця книга започаткувала новий перспективний напрямок в історичній африканістиці і що подібного дослідження в зарубіжній науці немає. Автор довів типологічну спорідненість появи та стадій розвитку національних історичних шкіл таких пригноблених країн, як Ірландія, Чехія, Індія, з тим, що спостерігалось пізніше в Тропічній Африці.

За час роботи в ОДУ (до 1986 р.) Д. П. Урсу опублікував низку солідних наукових праць з африканістики. Окрім згаданої монографії, він став співавтором 2-томного енциклопедичного довідника “Африка” (25 статей), а також публікацій у провідних академічних журналах: “Вопросы истории”, “Народы Азии и Африки”, “Новая и новейшая истории”, “Азия и Африка сегодня”, “Советская этнография”, “Советские архивы”, “Український історичний журнал”. Його праці друкувалися також у закордонних ви-

даннях – у Малі, Франції, Німеччині. Виступав із доповідями на міжнародних конференціях у Бамако, Парижі, Москві, Ленінграді, Братиславі, Бухаресті.

На історичному факультеті ОДУ проф. Д. П. Урсу читав спецкурс з історіографії африканської історії, в той час як загальний курс афро-азійської історії (з грудня 1984-го по лютий 1987 р.) викладала к. і. н. Ірина Дмитрівна Черних. Вона здобула фахову підготовку на східному факультеті Далекосхідного університету (м. Владивосток), а наукові інтереси сягали методологічних та історіографічних проблем модернізації східних цивілізацій. Основні наукові праці І. Д. Черних були надруковані після повернення до Одеси в 1998 р.⁸²

Після від'їзду з Одеси Д. П. Урсу (1986) та І. Д. Черних (1987) тут не залишилося жодного орієнталіста; їх не було до розпаду СРСР у грудні 1991 р. Так сумно завершилося радянське сходознавство в периферійних центрах країни. Підводячи підсумки розвитку одеського сходознавства повоєнного періоду, слід вказати перш за все на його спонтанний, випадковий і несталий характер. Дослідження проводилися розпорошено, залежно від уподобань і нахилів окремих науковців, по далеких одне від одного дисциплінах, ареалах, хронологічних відрізках. Через брак відповідних об'єктивних передумов і самотність дослідників наукових шкіл або традицій в Одесі не було створено. Загальні причини занепаду сходознавства в Україні добре відомі⁸³.

До сказаного раніше слід додати ще один негативний чинник. Мова йде про притаманну партійно-державній структурі СРСР надцентралізацію, яка мала своїм наслідком згортання багатьох наукових напрямів у союзних республіках, концентрацію інституцій, кадрів і коштів лише у двох російських столицях – Москві та Ленінграді. Розташовані тут установи монополізували цілі наукові дисципліни, в тому числі сходознавчі, що прирєкло їх на загибель або в кращому разі на животіння. Нарешті, самоізоляція радянської гуманітарної науки від світової орієнталістики також відіграла свою згубну роль. Відтак занепад одеського сходознавства в 1945–1991 рр. був об'єктивно детермінований соціополітичним і науково-культурним контекстом. Лише його докорінна зміна після здобуття Україною незалежності посприяла відродженню сходознавчої науки.

СКОРОЧЕННЯ

ВУНАС – Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства

ДАОО – Державний архів Одеської області

ЖМНП – “Журнал министерства народного просвещения”

ЗООИД – “Записки Одесского общества истории и древностей”

ІР НБУ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

НУ – Новоросійський університет

ОВЖК – Одеські вищі жіночі курси

ОДУ – Одеський державний університет

ОІНГ – Одеський інститут народного господарства

ОІНО – Одеський інститут народної освіти

ОТІС – Одеське товариство історії і старожитностей

ОФ ВУНАС – Одеська філія ВУНАС

СС – “Східний світ”

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

¹ Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 г. по 1857 год. – Одесса, 1857. – С. 48. Див. також: Урсу Д. П. З історії сходознавства на півдні України // СС. – 1994. – № 1–2; Ковальов Є. А. Історія Інституту східних мов при Ришельєвському лицейі в Одесі: 1837–1854 // СС. – 2007. – № 4. Див. також: Скрипник В.В. Вчені-сходознавці в науковому та громадському житті Одеси (XIX – початок XX ст.). – Автореф. дисер. на здобуття наук. ступ.

канд. істор. наук. – 07.00.02 – всесвітня історія / Чорноморський державний університет ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2011. – 16 с.

² Journal d'Odessa. – 1838 (1 juillet).

³ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского С.-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1896. – С. 216–218.

⁴ ДАОО, ф. 44, оп. 5, спр. 69, арк. 176–181.

⁵ Там само, спр. 42, арк. 77 зв.; спр. 55, арк. 5–8.

⁶ Там само, ф. 153, оп. 1, спр. 295, арк. 60.

⁷ Базили К. М. (некролог) // ЗООИД. – 1888. – № 14. – С. 786–788.

⁸ Рафалович А. А. (некролог) // ЖМНП. – 1851. – Сентябрь. – С. 341–344.

⁹ Григорьев В. О куфических монетах VIII, IX, X и отчасти VII и XI века, находимых в России и прибалтийских странах, как источниках для древнейшей отечественной истории // ЗООИД. – Т. 1. – 1844; Григорьев В. Монеты Джучидов, Генуэзцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие обществу // ЗООИД. – Т. 1. – 1844; Григорьев В. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая // ЗООИД. – Т. 1. – 1844; Избаш Т. А., Скрипник В. В. Одесское общество истории и становление востоковедения в Одессе // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса, 2008. – С. 23–25.

¹⁰ Доконт Н. Г. Древнеегипетские памятники в Одесском государственном археологическом музее // Вестник древней истории. – 1965. – № 2. – С. 206–212; Латышева Л. П. К истории египетской коллекции Одесского археологического музея // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея 1961 года. – Одесса, 1963. – С. 123–129.

¹¹ ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 41, арк. 1–4. У 1885–1886 навчальному році ординарний професор В. І. Шерцль викладав “Основи морфології головних індоєвропейських мов (санскрит, латина, грецька, старослов'янська)”. Приват-доцент Д. М. Овсяннико-Куликовський – “Санскритська граматики; читання санскритських текстів” (Обозрение преподавания в ИНУ во втором полугодии 1885–1886 учебного года. – Одесса, 1885. – С. 6).

¹² Там само, ф. 45, оп. 12, спр. 208, арк. 10 зв.

¹³ Чувпило Л. О. Вивчення Індії в Харківському університеті у 1805–1917 рр. // Індія: давнина і сучасність. Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К., 2003. – С. 90–91.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7735, арк. 1–7; ДАОО. – ф. 157, оп. 1, спр. 47, арк. 1–4.

¹⁵ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 14, арк. 32.

¹⁶ Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии наук. – Т. III. – Ч. 1. – Петроград, 1915. – С. 342; Н. П. Кондаков и его время: Сб. статей. – М., 1996; Мир Кондакова. – М., 1996; Непомнящий А. А. Подвижники кримведения. – Т. 2: Taurica orientalia. – Симферополь, 2008. – С. 420–421.

¹⁷ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7539, арк. 6–7; ф. 42, оп. 37, спр. 30, арк. 1.

¹⁸ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7529, арк. 25 та ін.

¹⁹ ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 46, арк. 18.

²⁰ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 год. – Одесса, 1916. – С. 382.

²¹ Музичко О. Грузини в Одесі: історія та сучасність. – Одеса, 2010. – С. 200–215.

²² Музичко О. Є. Меліксет-Бек Левон Меліксетович // Одеські історики. – Т. 1 (початок XIX – середина XX ст.): Енциклопедичне видання. – Одеса, 2009. – С. 233–234.

²³ ДАОО, ф. 45, оп. 12, спр. 156, арк. 29.

²⁴ ДАОО, ф. 334, оп. 5, спр. 7658, арк. 53; ф. 45, оп. 19, спр. 111, арк. 125.

²⁵ Урсу Д. П. Одесские годы Йосифа Клаузнера // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – Вып. 36. – Одесса, 2009. – С. 34–58.

²⁶ Кельнер В. Е. От истории к политике // Дубнов С. М. Книга жизни. – Иерусалим – Москва, 2004. – С. 5–21; Музичко О. Є. Дубнов Шимон (Семен) Маркович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 134–136.

²⁷ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7658, арк. 53; спр. 7539, арк. 110.

²⁸ А. Л. Коцейовский (некролог) // Родное слово. – 1920. – 21 января; Романова О. О. Історія розвитку египтологічних досліджень в Україні // СС. – 2003. – № 4. – С. 82–87; Левченко В. В.

Єгиптологія – його стихія: до 90-х роковин Олександра Леопольдовича Коцейовського (1887–1919) // Лукомор'я. – Вип. 3. – Одеса, 2009. – С. 404–410.

²⁹ ДАОО, ф. 45, оп. 1/1, спр. 875, арк. 11; спр. 149, арк. 1–10; оп. 4, спр. 2648, арк. 15 зв.

³⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 28, арк. 40–41.

³¹ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2048, арк. 27.

³² ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2033, арк. 21; оп. 12, спр. 208, арк. 2 зв.

³³ Тураев Б. А. Описание египетского отдела музея имп. Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древностей. XXX. – Одесса, 1912. – С. 72–90.

³⁴ Балз. Японская поэзия // Вопросы общественной жизни. – 1904. – № 3–4. – С. 200–205, 279–283.

³⁵ ДАОО, ф. 164, оп. 1, спр. 5, арк. 1–3.

³⁶ ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 580, арк. 1–2.

³⁷ Музичко О. Розвиток сходознавства в Одесі на початку XX ст. (1905–1920 роки): осередки, напрямки, діячі // СС. – 2008. – № 4. – С. 50–53.

³⁸ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Архів М. М. Ланге. – Картон 32. – Спр. 300.

³⁹ ДАОО, ф. Р-849, оп. 3, спр. 4, арк. 36–36 зв.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 737, арк. 3–11.

⁴¹ ІР НБУ, ф. X, спр. 34034; Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні: Радянський період. – К., 2007. – С. 184–200.

⁴² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6225, арк. 73.

⁴³ ІРНБУ, ф. X, спр. 27756.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6230, арк. 3.

⁴⁵ ІРНБУ, ф. X, спр. 27765.

⁴⁶ ІРНБУ, ф. X, спр. 29934.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7491; Урсу Д. П. З історії сходознавства на півдні України. – С. 143–147; Смирнов В. А. Непредсказуемое прошлое // Реквием XX века. – Ч. 2. – Одесса, 2003. – С. 283–341; Левченко В. В., Петровський Е. П. Штрихи до біографії професора О. О. Сухова (до 70-річчя з часів трагічних подій) // Південний-Захід. Одесика. – Вип. 6. – Одеса, 2008. – С. 207–226; Савченко В. Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929). – М., 2012. – С. 150–156.

⁴⁸ ІР НБУВ, ф. X, спр. 28252; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4664, арк. 181.

⁴⁹ ДАОО, ф. Р-1724, оп. 1, спр. 19, арк. 88–88 зв.

⁵⁰ Сапожніков І. В. Федір Остапович Петрунь: Матеріали до біографії та внесок в історичну картографію // Національна картографія: стан, проблеми та перспективи розвитку. 36. наук. праць. – Вип. 2. – К., 2005. – С. 227–232.

⁵¹ ІРНБУ, ф. X, спр. 27657.

⁵² ІРНБУ, ф. X, спр. 27659, 27651.

⁵³ ІРНБУ, ф. X, спр. 27651.

⁵⁴ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 9, арк. 136; ф. Р-1724, оп. 1, спр. 49, арк. 66.

⁵⁵ Заруба В. М. Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України. – 1992. – № 5–6. – С. 77.

⁵⁶ ІРНБУ, ф. X, спр. 22792.

⁵⁷ ІРНБУ, ф. X, спр. 27701, 22028, 27761.

⁵⁸ ІРНБУ, ф. X, спр. 27906.

⁵⁹ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926–1929. – Харків, 1929. – С. 24.

⁶⁰ ІРНБУ, ф. X, спр. 30145.

⁶¹ ІРНБУ, ф. X, спр. 21617; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6225, арк. 69.

⁶² Музичко О. Є. Мерзон Яків Єкусьєвич // Одеські історики. – С. 235–236.

⁶³ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – С. 288, 290, 291.

⁶⁴ Музичко О. Є. Єгізаров Соломон Адамович // Одеські історики. – С. 137–138.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7491, арк. 6; спр. 6233, арк. 27; ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 58, арк. 13; спр. 3, арк. 156–158.

⁶⁶ Звіт Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (28.XII.26 – 15.V.27). – Одеса, 1927. – С. 4.

⁶⁷ ІРНБУВ, ф. X, спр. 28231.

⁶⁸ ДАОО, ф. Р-129, оп. 3, спр. 7, арк. 36; спр. 10, арк. 5.

⁶⁹ Доніч С. В. Три єгипетські конуси Одеського Державного Історично-Археологічного Музею // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук. – Ч. 4–5. Секція археологічна. Одеса, 1930. – С. 61–63.

⁷⁰ Смирнов В. А. О “немарксистской египтологии” // Реквием XX века. – Ч. 2. – Одесса, 2003. – С. 124–146; Одеська національна наукова бібліотека (ОННБ). Поточний архів, спр. 77, арк. 17.

⁷¹ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 87, арк. 31–33.

⁷² Одеський державний археологічний музей. Поточний архів, особова справа С. В. Доніча.

⁷³ ІРНБУ, ф. V, спр. 1123.

⁷⁴ ІРНБУ, ф. X, спр. 27790.

⁷⁵ Прицак О. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження // СС. – 1993. – № 1. – С. 22.

⁷⁶ Боровой С. Нариси з історії єврейської книги // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 47–58; 1926. – № 1. – С. 36–48; Боровой С. Давид Лехно и его история Крымского ханства // Еврейская мысль. – Л., 1926 та ін.

⁷⁷ ОННБ, спр. 77, арк. 9; Одеський державний археологічний музей, папка 42, спр. 59422, 59423; папка 45, спр. 59430. Проблема ідентифікації творчої спадщини С. Доніча досліджена в роботі: Романова О. О. Проблема авторства рукопису V.1123 Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і наукова спадщина Сергія Володимировича Доніча // СС. – 2004. – № 2. – С. 12–23.

⁷⁸ ДАОО, ф. Р-2274, оп. 1, спр. 233, арк. 295.

⁷⁹ В 1956 р. до історичного факультету ОДУ були приєднані подібні факультети педагогічних інститутів Одеси, Вінниці та Кіровограда. Якщо врахувати, що їх не було в Миколаєві, Херсоні та Сімферополі, то стане ясно, що з того часу в Одесі була зосереджена підготовка кадрів істориків для всієї Південної України.

⁸⁰ ДАОО, ф. Р-1438, оп. 12, спр. 48, арк. 8; спр. 83, арк. 119; Поточний архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Особова справа аспіранта І. Д. Головка.

⁸¹ Поточний архів ОНУ ім. І. І. Мечникова. Особова справа доцента Л. В. Нікуліної.

⁸² Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. – К., 2011. – С. 220–221, 236.

⁸³ Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні. – С. 237–248; Циганкова Е. Г., Кочубей Ю. М., Василюк О. Д. Передмова // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. – С. 7–22.